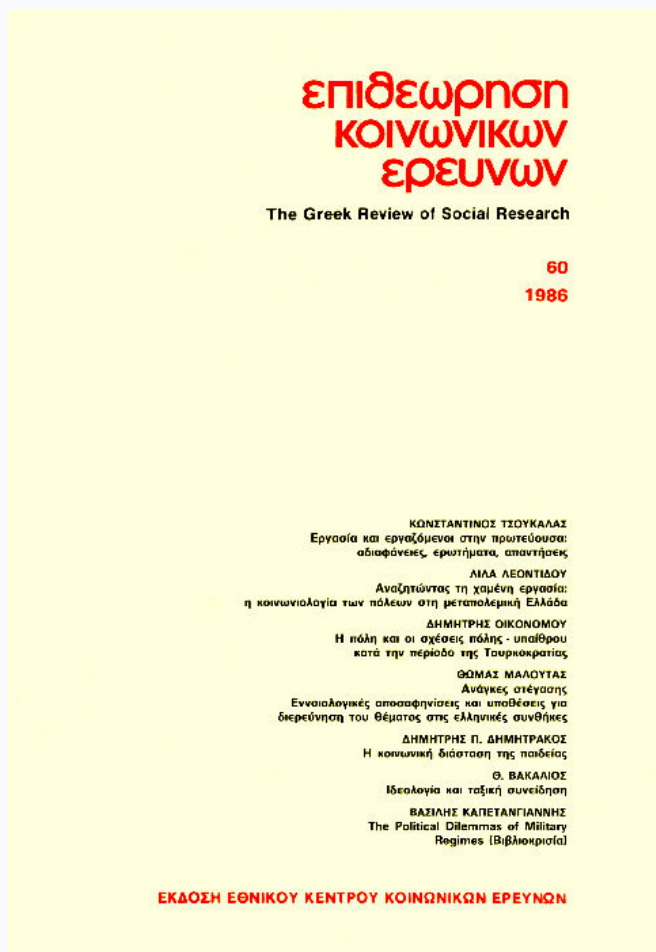

The Greek Review of Social Research

Vol 60 (1986)

60

Ιδεολογία και ταξική συνείδηση

Θ. Βακαλιός

doi: [10.12681/grsr.909](https://doi.org/10.12681/grsr.909)

Copyright © 1986, Θ. Βακαλιός

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βακαλιός Θ. (1986). Ιδεολογία και ταξική συνείδηση. *The Greek Review of Social Research*, 60, 177–207.
<https://doi.org/10.12681/grsr.909>

Θ. Βακαλιός*

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Τι εννοούμε με τον όρο ιδεολογία; Θα απαιτούνταν η συγγραφή μονογραφίας, αν θέλαμε να ασχοληθούμε αναλυτικά με την πληθώρα των ερμηνειών που υπάρχουν γύρω από την έννοια αυτή. Προχωρούμε λοιπόν κατευθείαν στη θετική διατύπωση της δικής μας ερμηνείας. Οφείλουμε από την αρχή να διαχωρίσουμε τη θέση μας από την πλατιά διαδεδομένη άποψη που ταυτίζει την ιδεολογία (κάθε ιδεολογία) με την ψευδή συνείδηση. Μορφή έκφρασης αυτής της άποψης είναι η τάση που συνδέει την ψευδή συνείδηση με την προβληματική της ψυχανάλυσης, συγκεκριμένα με το φαινόμενο της σχιζοφρενίας, θεωρούμενης ως ατομικής μορφής ψευδούς συνείδησης, και φυσικά και με την ψυχολογία των μαζών. Φιλόσοφοι και ψυχολόγοι προσκείμενοι στο μαρξικό έργο είναι συχνά φορείς αυτών των τάσεων.¹

Θα άξιζε τον κόπο να ασχοληθεί κανείς με το πρόβλημα: γιατί η τόση σπουδή από μαρξιστές και προσκείμενους στο μαρξισμό διανοούμενους για την αποδέσμευση από τη θετική ερμηνεία του όρου ιδεολογία, όπως διαμορφώθηκε στην ιστορία του μαρξισμού; Ένας λόγος είναι οπωσδήποτε η θέληση να διαχωρίσουν τη θέση τους από τις παραμορφώσεις του μαρξισμού που υποβάθμισαν σε πολλά σημεία την ιδεολογία σε ψευδή συνείδηση, σε μέσο για την πολιτική χειραγώγηση του κόμματος και των μαζών. Ένας άλλος λόγος είναι προφανώς η θέληση να αποκατασταθεί η επιστημονική εγκυρότητα του μαρξισμού με τον τονισμό της αντικειμενικότητας και της επιστημονικής

* Ινστιτούτο Τεχνολογικής Εκπαίδευσης.

1. Μια ευρεία έκθεση αυτού του προβληματισμού περιέχει το βιβλίο του Josef Gabel, *Η ψευδής συνείδηση*, εκδόσεις Επιχειρήματα 4 - Άκμων, 1977. Αυτό το βιβλίο είναι δείγμα της θεωρητικής ασάφειας που μπορεί να δημιουργηθεί από την ουσιαστική απόρριψη της ταξικής σκοπιάς στην ερμηνεία των εννοιών «ιδεολογία» και «ψευδής συνείδηση» και από την τάση εκφυλισμού της τελευταίας σε μια ιδέα «που κολλάει παντού».

εγκυρότητας των αληθειών του. Ωστόσο, η προσπάθεια «αποϊδεολογικοποίησης» του μαρξισμού είναι δύσκολο να αποδесμευτεί από το σύνδρομο αλλοτρίωσης του από τον ταξικό του χαρακτήρα. Έτσι πλήττεται και η άποψη που θεωρεί την ιδεολογία μορφή έκφρασης της κοινωνικής συνείδησης, στην οποία εδώ δίνουμε έμφαση και την οποία αναλύουμε.

Η μονομερής επιμονή στην ερμηνεία της ιδεολογίας ως ψευδούς συνείδησης συνοδεύεται από τη μονομέρεια στη χρησιμοποίηση και την ερμηνεία της σχετικής μαρξικής κληρονομιάς. Οι οπαδοί αυτής της τάσης αναφέρονται μονόπλευρα στη σχετική διατύπωση του Μαρξ στη *Γερμανική ιδεολογία* και σε άλλα, νεανικά κυρίως, έργα του, χωρίς να θέλουν να διερευνήσουν το συνολικό θεωρητικό του έργο. Άλλωστε δεν προχωρούν σε μια επιβεβλημένη εξήγηση: ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς χρησιμοποίησαν τη λέξη «ιδεολογία» με την έννοια της ψευδούς συνείδησης στη *Γερμανική ιδεολογία* για να χαρακτηρίσουν και να ερμηνεύσουν την αστική ιδεολογία και ειδικά την ιδεολογία της γερμανικής κυρίαρχης τάξης. Συνέδεσαν δηλαδή τη στρεβλή απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητας στην ιδεολογία αυτή με τον αστικό τρόπο προσέγγισής της και όχι γενικά με κάθε ταξική προσέγγιση. Από και πέρα, στο έργο του Μαρξ μπορεί να παρατηρήσει κανείς μια σταθερή συνειδητή προσπάθεια για τη διαμόρφωση ενός συστήματος ιδεών που να επιτρέπει τον επαναπροσδιορισμό της βασικής του διαπίστωσης για τον ιστορικό ρόλο του προλεταριάτου μέσα από την έρευνα και την αποτίμηση των αγωνιστικών του εμπειριών. Παράλληλα μ' αυτό, ο Μαρξ επιδίωξε να επεξεργαστεί όσο γίνεται καλύτερα μια αντίληψη για την αστική κοινωνία και τον ιστορικό ρόλο του προλεταριάτου, που να του επιτρέπει να μετατραπεί από τάξη καθευατή, ή τάξη για τους άλλους, σε τάξη για τον εαυτό της. Η θεωρητική - μεθοδολογική θεμελίωση, στήριξη και υποβοήθηση αυτής της συνειδησιακής διεργασίας στο προλεταριάτο, που γίνεται κυρίως μέσα από την ταξική πάλη —όχι όμως τυφλά και αυθόρμητα, αλλά με τη βοήθεια της θεωρίας— ήταν το σημαντικότερο μέρος του προγράμματος του Μαρξ ως στοχαστή και ερευνητή, ως διανοούμενου και ως ιστορικής προσωπικότητας. Ορθά λοιπόν ονομάστηκε το σύστημα αυτό των ιδεών, στο επίπεδο συνειδητοποίησής του από την εργατική τάξη, ως η συνείδηση του προλεταριάτου. Αυτή τη γραμμή ακολούθησε ο Λένιν ονομάζοντας τη «διδασκαλία του επιστημονικού σοσιαλισμού», δηλαδή το μαρξισμό, «ιδεολογία του προλεταριάτου». Βέβαια δεν εξαντλείται σ' αυτό ο μαρξισμός. Είναι κάτι πολύ περισσότερο. Είναι μια γενική επιστημονική μεθοδολογία και μια ιστορική αντίληψη που έχει γονιμοποιήσει όλες τις κοινωνικές επιστήμες, τη σύγχρονη κοινωνική σκέψη και κοσμοαντίληψη, όλη τη σύγχρονη πνευματική και πολιτική ζωή. Δεν είναι λοιπόν η ιδεολογία της εργατικής τάξης όλος ο μαρξισμός, είναι όμως οργανικό και αποφασιστικό του στοιχείο.

Έτσι, παρά τις σταλινικές παραμορφώσεις, δεν πρέπει να εγκαταλειφθεί η μαρξιστική έννοια της ιδεολογίας, γιατί τότε θα δημιουργούνταν ένα κενό στη μαρξιστική σκέψη, εκτεθειμένο στις πιο διαφορετικές επιδράσεις.

Αν δεχόμασταν ότι κάθε ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση, θα έπρεπε να δεχτούμε ότι ο μαρξισμός ως επιστήμη ή ως επιστημονική φιλοσοφία είναι πέρα για πέρα απαλλαγμένος από κάθε υποκειμενικό επηρεασμό της τάξης που εκπροσωπεί. Θα καταντούσε δηλαδή τότε ο μαρξισμός μια αυστηρά ρασιοναλιστική, ορθολογική θεωρία χωρίς τη ζωντάνια του υποκειμενικού στοιχείου. Έχουμε μιλήσει όμως γι' αυτό το ζήτημα όταν ασχοληθήκαμε με τη μαρξιστική αντίληψη για τον κοινωνικό ντετερμινισμό. Θα επανέλθουμε εξάλλου από άλλη σκοπιά σ' αυτό το θέμα.

Επίσης μια τέτοια αντιπαράθεση του ρασιοναλισμού με την ιδεολογία στο μαρξισμό, τον απογυμνώνει από την εμπειρία της ταξικής πάλης και από την εμπειρία της καθημερινής ζωής, χωρίς την οποία ο μαρξισμός θα έπαυε ουσιαστικά να είναι μαρξισμός, δηλαδή φιλοσοφία της πράξης, φιλοσοφία για την αλλαγή του κόσμου, της ίδιας της ζωής του ατόμου και της αλλοτριωμένης συνείδησής του.

Δεν βλέπουμε λοιπόν γιατί πρέπει να παραιτηθούμε από έναν όρο του μαρξισμού (την ιδεολογία), που επιτρέπει να δούμε την πρακτική λειτουργικότητα της φιλοσοφίας μέσα από τα ταξικά συμφέροντα και την ταξική πάλη. Πραγματικά θα ήταν αδιανόητο να μιλήσει κανείς για την πάλη των ιδεών ανάμεσα στις τάξεις χωρίς τη μαρξιστική έννοια της ιδεολογίας, απαλλαγμένη —εννοείται— από τις παραμορφωτικές επιδράσεις προσώπων και αντιλήψεων. Μπορούμε, νομίζω, ύστερα από αυτές τις εξηγήσεις να δώσουμε το θετικό ορισμό της μαρξιστικής έννοιας ιδεολογία:

Η ιδεολογία είναι το σύνολο των ιδεών και αντιλήψεων που με έναν λίγο-πολύ συστηματοποιημένο τρόπο εκφράζουν τη σχέση των ανθρώπων προς την πραγματικότητα και τις μεταξύ τους σχέσεις και εξυπηρετούν τη στερέωση ή τη μεταβολή και ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων. Στη βάση της ιδεολογικής απεικόνισης της πραγματικότητας, βρίσκονται κάποια κοινωνικά συμφέροντα. Στις ταξικές κοινωνίες οι ιδεολογίες είναι πάντα ταξικές. Η ιδεολογία εκφράζει την κοινωνική θέση της τάξης, τη σχέση μεταξύ των τάξεων και τα ταξικά συμφέροντα, με τρόπο που να προσλαμβάνουν μian ευρύτερη ή ακόμα καθολική κοινωνική και ανθρώπινη σημασία. Η ιδεολογία εμφανίζεται με τη μορφή νομικών, θρησκευτικών, ηθικών, αισθητικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων και παίζει σημαντικό ρόλο στην προώθηση των ταξικών επιδιώξεων. Οργανώνει τη σκέψη και τα αισθήματα των μαζών με βάση κάποιες γενικές ιδέες, κάποιους γενικούς στόχους και κάποια πρότυπα ζωής, τις κατευθύνει στον αγώνα και βοηθάει στην εναρμόνιση των διάφορων τομέων της ταξικής πάλης. Έτσι, στο επίπεδο αυτό η ιδεολογία θα

μπορούσε να οριστεί ως ένα λίγο-πολύ συστηματοποιημένο σύνολο ιδεών που βρίσκονται σε λειτουργική σχέση με τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις μιας ορισμένης κοινωνικής τάξης, μιας ορισμένης κοινωνικής ομάδας. Στηριζόμενη σ' αυτό το σύστημα ιδεών (στο οποίο απεικονίζονται οι ιστορικές εμπειρίες της και οι συνθήκες διαβίωσής της) η τάξη περιγράφει και αξιολογεί την πραγματικότητα και διατυπώνει τις κατευθύνσεις για τη διεξαγωγή της ταξικής πάλης.²

ΜΙΑ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η ιδεολογία ως μορφή κοινωνικής συνείδησης δεν είναι αυθυπόστατη. Εκφράζεται μέσα από ανθρώπινες πρακτικές και μηχανισμούς προώθησης ταξικών συμφερόντων. Στο γεγονός αυτό στηριζόμενος ο Ν. Πουλιαντζάς λέει: «Η ιδεολογία δεν συνίσταται μόνο ή απλώς σε ένα σύστημα ιδεών ή παραστάσεων: αφορά επίσης μια σειρά υλικές πρακτικές, που απλώνονται στα ήθη και τα έθιμα, στον τρόπο ζωής των ενεργών ατόμων και καλουπιάζεται έτσι, σαν τσιμέντο, στο σύνολο των κοινωνικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένων των πολιτικών και οικονομικών. Οι ιδεολογικές σχέσεις είναι κι αυτές απαραίτητες για την οργάνωση των σχέσεων οικονομικής κυριότητας και νομής, για τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων παραγωγής».³

Στην αντίληψη αυτή η ιδεολογία εκλαμβάνεται ως παράγοντας κυριαρχίας της άρχουσας τάξης πάνω στους ανθρώπους με κυριότερη δύναμη εξουσίας το κράτος, το οποίο συγχρόνως αποτελεί το πλαίσιο έκφρασης, λειτουργίας και αναπαραγωγής της. «Η κυρίαρχη ιδεολογία», λέει ο Πουλιαντζάς, «ενσαρκώνεται στους κρατικούς μηχανισμούς που έχουν επίσης για ρόλο να εκπονούν, να ενσταλάζουν και να αναπαράγουν την ιδεολογία, πράγμα σημαντικό για την οργάνωση και την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, των κοινωνικών τάξεων και της ταξικής κυριαρχίας. Αυτός είναι ο κύριος ρόλος ορισμένων μηχανισμών που ανήκουν στη σφαίρα του κράτους και που έχουν ονομαστεί κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί, άσχετα αν ανήκουν τυπικά στο κράτος ή διατηρούν έναν «ιδιωτικό» νομικό χαρακτήρα: η εκκλησία (ο θρησκευτικός μηχανισμός), ο σχολικός μηχανισμός, ο επίσημος μηχανισμός ενημέρωσης (ραδιόφωνο, τηλεόραση), ο πολιτιστικός

2. Ο ορισμός αυτός δίνεται από τον Πολωνό κοινωνιολόγο Βιάτρ. Βλ. Γιέρζν Βιάτρ, *Η δύση της ιδεολογίας*, εκδόσεις Κόσσοιτ, 1969, σ. 89.

3. Ν. Πουλιαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1982, σ. 39.

μηχανισμός κ.λπ. Εννοείται ότι η κυρίαρχη ιδεολογία επεμβαίνει στην οργάνωση των μηχανισμών (στρατού, αστυνομίας, δικαιοσύνης-φυλακών, διοίκησης), στους οποίους ανήκει κυρίως η άσκηση της νόμιμης φυσικής βίας». ⁴

Στη βάση αυτής της διατύπωσης είναι οι αναλύσεις του Λ. Αλτουσέρ για την ιδεολογία ως μορφή εξουσίας και για τη σχέση της με το κράτος και τις «υλικές πρακτικές» των ιδεολογικών μηχανισμών. Δεν αποτελεί όμως η διατύπωση του Πουλαντζά απλή συνόψιση της αλτουσεριανής άποψης, αλλά και ένα είδος κριτικής ορισμένων σημείων της. Κι οι δυο τους εξάλλου αποδέχτηκαν την καινοτομία του Γκράμσι να διευρύνει το ρόλο του κράτους ως τους ιδεολογικούς θεσμούς.

Ας δούμε όμως κάπως πιο αναλυτικά την άποψη του Αλτουσέρ, για να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε τις κριτικές παρεμβάσεις του Πουλαντζά και για να δικαιολογήσουμε με ελαφρύ τρόπο εμάς που είμαστε εμείς να πούμε.

Η άποψη του Γάλλου φιλοσόφου Λουί Αλτουσέρ για την ιδεολογία οργανώνεται γύρω από δύο θέσεις, «μία αρνητική και μία θετική», όπως γράφει ο ίδιος. Σύμφωνα με την πρώτη θέση η ιδεολογία αναπαριστά τη φανταστική σχέση του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του: «Στην ιδεολογία δεν παριστάνεται το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων που κυβερνά τις σχέσεις των πραγματικών ατόμων, αλλά η φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες ζουν». ⁵

4. *Ο.π.*, σελ. 39-40.

5. Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1978, σ. 99 και 102. Είναι πλατιά διαδεδομένη η άποψη ότι η ιδεολογία προσφέρει μια μη πραγματική, φανταστική (και συγχρόνως μια μη λογική) εικόνα του κόσμου. Χαρακτηριστική ίσως αυτής της άποψης είναι η ερμηνεία που δίνει στον όρο «ιδεολογία» ο Β. Φίλιας, ο οποίος συγχρόνως υποστηρίζει ότι υπάρχει ταυτότητα απόψεων ανάμεσα στον Μαρξ και τον Μαξ Βέμπερ για την ιδεολογία. Γράφει: «Ως ιδεολογίες χαρακτηρίζονται διανοητικές κατασκευές, οι οποίες είτε α) απαιτούν μια μορφή αποδοχής ή μια δύναμη εγκυρότητας, που δεν δικαιολογείται αυστηρά λογικά ή β) δεν ανταποκρίνονται μερικά ή ολικά στο πραγματικό αντικείμενό τους. Συσχετισμένη με την κοινωνική πραγματικότητα η ιδεολογία συνιστά μια μορφή «βιασμού» του κοινωνικού «Είναι», δηλαδή της κοινωνικής πραγματικότητας. Στην περίπτωση της ιδεολογίας λειτουργεί είτε ένα στοιχείο υπερβολής (ένα «πέρα-πολύ») είτε ένα στοιχείο εκμηδενισμού (ένα «τίποτα») στη σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Η σύλληψη μόνο μιας άποψης του αντικείμενου (ένα «πολύ λίγο») δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ιδεολογία, οπωσδήποτε όμως η προσπάθεια να εμφανιστεί αυτή η μερικότερη άποψη σαν καθολικής ισχύος που υπερκαλύπτει το 'Όλο, είναι ιδεολογία. Πάντως και στην περίπτωση της εσφαλμένης απεικόνισης της πραγματικότητας και στην περίπτωση μια συνειδητής προσπάθειας δικαίωσης και δικαιολόγησης μιας ορισμένης κοινωνικής θέσης οδηγούμαστε στο σχηματισμό ιδεολογιών. Η γενική αυτή θεωρητική τοποθέτηση ανταποκρίνεται στις απόψεις του Μαξ Βέμπερ, που κινείται σε μεγάλο βαθμό στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης του ιδεολογικού φαινομένου». (Β. Φίλιας, *Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία*, «Νέα Σύνορα», 1976, σ. 181-182). Δεν είναι δύσκολο να διακρίνουμε εδώ μια τάση θεωρησιακής - ρασιοναλιστικής αντιπαράθεσης της επιστήμης με την ιδεολογία, που νοείται και για τον Μαρξ και με διατυπώσεις σαν κι αυτή: «Ο Βέμπερ, όπως άλλωστε και ο Μαρξ, ποτέ δεν ταύτιζε τη σκέψη με την ιδεολογία» (*ό.π.*, σ. 182). Στις διατυπώσεις αυτές του

Υπάρχει λοιπόν, σύμφωνα με αυτή τη διατύπωση, μια δεδομένη μη πραγματική, φανταστική σχέση των ατόμων με την πραγματικότητα· αυτή ακριβώς η φανταστική σχέση απεικονίζεται στην ιδεολογία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην ιδεολογία απεικονίζεται η (δεδομένη εκ των πραγμάτων) αλλοτριωμένη σχέση των ατόμων με την πραγματικότητα. Η παρέμβαση της ιδεολογίας στη σχέση αυτή αυξάνει το βαθμό αυτής της αλλοτρίωσης· δεν τη δημιουργεί. Αυτή υπάρχει θα λέγαμε αντικειμενικά στη ζωή τους, δηλαδή στη σχέση τους με την πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν.

Οποιαδήποτε ερμηνεία κι αν δώσουμε στην πιο πάνω θέση του είναι φανερό ότι η ιδεολογία για τον Αλτουσέρ δεν μπορεί να έχει καμιά σχέση με την επιστήμη, δηλαδή την αντικειμενική γνώση του κόσμου μέσα στον οποίο ζει το άτομο ή η κοινωνική ομάδα. Εξάλλου η πιο πάνω διατύπωση του Αλτουσέρ οδηγεί κατευθείαν στην άποψη που υποστηρίζει ότι η ιδεολογία είναι ψευδής συνείδηση. Με την ψευδή συνείδηση θα ασχοληθούμε σε ξεχωριστή ενότητα. Ενδιαφέρει εδώ η δεύτερη θέση του Αλτουσέρ (που ως ένα βαθμό προκύπτει από την πρώτη) που λέει ότι η ιδεολογία, δηλαδή «οι ιδέες ή άλλες παραστάσεις δεν έχουν πνευματική αλλά υλική υπόσταση», καθώς επίσης και η θέση ότι η ιδεολογία δεν υπάρχει καθεαυτή ως σύστημα ιδεών ή παραστάσεων, αλλά υλοποιημένη σ' έναν μηχανισμό και στην πρακτική του, ή σε άλλες μορφές της ανθρώπινης πρακτικής. Στο σημείο αυτό ο Αλτουσέρ διαπράττει μια ταύτιση της πράξης με την υλικότητα για να μπορέσει να υποστηρίξει λογικά ότι η ύπαρξη της ιδεολογίας στο μηχανισμό είναι υλική. Όμως, έχει πει προηγουμένως αναλυτικά τι εννοεί όταν μιλάει για ιδεολογικούς μηχανισμούς. Εννοεί την εκκλησία (θρησκευτικός ιδεολογικός μηχανισμός), το σχολείο (σχολικός ιδεολογικός μηχανισμός), την οικογένεια και το δίκαιο (οικογενειακός και νομικός μηχανισμός), το πολιτικό σύστημα, τμήμα του οποίου είναι τα πολιτικά κόμματα (πολιτικός μηχανισμός), τον συνδικαλιστικό ιδεολογικό μηχανισμό, τον ιδεολογικό μηχανισμό των μέσων μαζικής ενημέρωσης (τύπος, ραδιοτηλεόραση κ.λπ.) και τον πολιτιστικό ιδεολογικό μηχανισμό (γράμματα, τέχνες, спор κ.λπ.).

Είναι φανερό ότι πρόκειται για μηχανισμούς και για πρακτικές που η «υλικότητά» τους δεν έχει καμιά (άμεση) σχέση με την υλικότητα των φυσικών πραγμάτων. Πρόκειται για πρακτικές που το κυριότερο μέσο έκφρασής

Φίλια βλέπουμε να επικρατεί η τάση ερμηνείας της μαρξικής άποψης για την ιδεολογία με βάση μόνο ένα μέρος του έργου του (κυρίως τη *Γερμανική ιδεολογία*). Έχουμε εξηγήσει όμως ότι αυτή η ερμηνεία δεν ανταποκρίνεται στις απόψεις του Μαρξ, αν πάρουμε σαν βάση το συνολικό θεωρητικό έργο του. Διαστέλλοντας όμως την άποψή μας από την τάση αυτή δεν διαπράττουμε το σφάλμα της ορθολογικοποίησης της ιδεολογίας και δεν ταυτίζουμε τη «μαρξιστική ιδεολογία» με τη μαρξιστική θεωρία, δηλαδή τον ιστορικό υλισμό (βλ. π.χ. Ευτυχής Μπιτσάκης, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*, εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, 1982, σ. 76).

τους είναι ο λόγος (ο προφορικός και ο γραπτός), τα εκφραστικά μέσα της παιδαγωγικής, της ψυχολογίας και της τέχνης.

Ο Αλτουσέρ αντιλαμβάνεται αυτή τη δυσκολία αλλά υπερασπίζεται τη θέση του αμβλύνοντας την υλιστική αντίληψη για τη φυσική υπόσταση της υλικότητας των φαινομένων, λέγοντας ότι η ύλη νοείται με πολλούς τρόπους, ή καλύτερα υπάρχει με διάφορους τροπισμούς που όλοι, σε τελευταία ανάλυση, έχουν τις ρίζες τους στη «φυσική ύλη». Αυτό είναι το τεχνητό, θα λέγαμε λογικό, υπόβαθρο πάνω στο οποίο χτίζει την κοινωνική του οντολογία, που φαίνεται να μην μπορεί να την αντιληφθεί αλλιώς, παρά μόνον ως κατευθείαν έκφραση της υλικότητας του φυσικού κόσμου. (Στη φύση η ύπαρξη και η υλικότητα συμπίπτουν, πράγμα που δεν συμβαίνει στην κοινωνία. Αυτήν την ιδιότητα της κοινωνίας θέλει να καταργήσει ο Αλτουσέρ διευρύνοντας και αμβλύνοντας συγχρόνως την έννοια της υλικότητας).

Από αυτή την ασάφεια τροφοδοτείται και η αμφιλεγόμενη και εσφαλμένη άποψη του περί θεωρητικού αντι-ανθρωπισμού του Μαρξ. Ο Αλτουσέρ αδυνατεί να συνθέσει μια κοινωνική οντολογία η οποία να προκύπτει από την ανάλυση της ίδιας της ανθρώπινης κοινωνικής πραγματικότητας. Στην προσπάθειά του να φτιάξει μια υλιστική κοινωνική οντολογία δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να μεταφέρει το υλιστικό μοντέλο της φύσης στην κοινωνία, συμπληρώνοντάς το με κάποια ειδοποιά στοιχεία και κάποιες ανάλογες ερμηνείες, χωρίς όμως να μπορεί και χωρίς να θέλει να το υπερβεί διαλεκτικά.

Ωστόσο ο Αλτουσέρ είναι ένας επιστήμονας με οξυδέρκεια και λογική συνέπεια. Έτσι, που καταφέρνει, με δεδομένο ένα επίπλαστο υλιστικό μοντέλο κοινωνικής οντολογίας που ο ίδιος έχει κατασκευάσει και με το οποίο έχει δεσμευτεί, να προσφέρει πραγματικό επιστημονικό έργο, αναπτύσσοντας το καίριο για την εποχή μας πρόβλημα του ρόλου των ιδεολογικών μηχανισμών εξουσίας. Στην αντικειμενική δύναμη, την ερμηνευτική γονιμότητα και την πρακτική αξία των αναλύσεών του για το εργατικό κίνημα οφείλεται η καθιέρωση του όρου «ιδεολογικοί μηχανισμοί εξουσίας» ή «ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους» στη μαρξιστική αλλά και στην ευρύτερη αριστερή και την επιστημονική εν γένει φιλολογία.⁶ Έτσι η υποχώρηση του αλτουσεριανού ρεύματος, που συνέβη τα τελευταία χρόνια στη Δύση και στη χώρα μας, δεν έχει επηρεάσει αυτό το σκέλος της θεωρητικής του προσφοράς, που όμως ενταγμένο μέσα στη συνολική σκέψη του επιτρέπει να δει κανείς την αντιφατικότητά της. Όμως δεν είναι ανάγκη να εμπλακούμε εδώ στην κριτική της

6. Οι θετικές επιπτώσεις αυτής της καινοτομίας στη μαρξιστική κοινωνική σκέψη του Αλτουσέρ στη χώρα μας εκφράστηκαν με έργα όπως του Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1977, του Χαράλαμπου Νούτσου, *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1977 και άλλων.

αλτουσεριανής άποψης για τη μαρξιστική φιλοσοφία και το μαρξισμό. Κάτι τέτοιο θα μας πήγαινε αλλού βγάζοντάς μας από τα πλαίσια που καθορίσαμε σ' αυτό το άρθρο, αφού θα χρειαζόταν κατ' ανάγκη ν' ασχοληθούμε και με τους επικριτές του, όχι μόνο στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και στην Ανατολική και σε άλλες ηπείρους. Θ' αναφερθούμε μόνο σε ορισμένα χαρακτηριστικά σημεία της κριτικής που άσκησε ο Ν. Πουλαντζάς στο αλτουσεριανό εγχείρημα διάκρισης των μηχανισμών εξουσίας σε κατασταλτικούς μηχανισμούς και σε ιδεολογικούς μηχανισμούς, αναφερόμενος συγχρόνως στις θεωρητικές επιπτώσεις και καταβολές αυτής της διάκρισης.

Αναφερόμαστε στον Πουλαντζά α) γιατί ενώ στην πρώτη περίοδο της θεωρητικής του δημιουργίας βρέθηκε ολοκληρωτικά κάτω από την επιρροή του αλτουσεριανισμού και ήταν για ένα μεγάλο διάστημα ένθερμος υποστηρικτής των απόψεων του Αλτουσέρ σε όλα σχεδόν τα σημεία,⁷ είχε τη δύναμη αργότερα να τις υποβάλει σε κριτική και να προσπαθήσει να διαμορφώσει τη δική του, διαφορετική τώρα πια, σε σημαντικό βαθμό, άποψη, β) γιατί ο Πουλαντζάς συνέβαλε αποφασιστικά όχι μόνο στη διάδοση της αλτουσεριανής άποψης στη χώρα μας, αλλά και στη διαμόρφωση ενός κύκλου μαρξιστών και αριστερών διανοουμένων και ερευνητών που έχουν υιοθετήσει τον «αλτουσεριανισμό», με σημαντική επιρροή σε έναν ευρύτερο κύκλο της αριστερής διανόησης,⁸ γ) γιατί ο Πουλαντζάς είναι ο «ειδικός» στα θέματα της εξουσίας και των μορφών άσκησής της, αφού έχει να επιδείξει ένα σημαντικό έργο γύρω απ' αυτά. Η άποψή του λοιπόν, γι' αυτούς τους τρεις λόγους, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μας.

Στο τελευταίο βιβλίο του, που έχει τον τίτλο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ο Ν. Πουλαντζάς διατύπωσε ορισμένες επιφυλάξεις, όπως τις ονόμασε ο ίδιος, σχετικά με το χωρισμό της εξουσίας σε δύο ομάδες μηχανισμών: στους κατασταλτικούς μηχανισμούς και στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Ο χωρισμός αυτός λέει έχει ως κύριο μειονέκτημα ότι καταργεί την ιδιοτυπία του κρατικού οικονομικού μηχανισμού, διαλύοντάς τον στους διάφορους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Έτσι συγκαλύπτεται η περιοχή εκείνη του κράτους όπου συγκεντρώνεται κατεξοχήν η εξουσία της ηγετικής μερίδας της αστικής τάξης και υποβαθμίζεται η σημασία που έχει η περιοχή αυτή για την ίδια την ιδεολογία και για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό.

Επίσης είναι σημαντική και πετυχημένη η παρατήρηση ότι ο χωρισμός

7. Βλ. το δίτομο έργο του Ν. Πουλαντζά, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδόσεις Θεμέλιο.

8. Η αλτουσεριανή άποψη συνοδεύει σε όλη την ως τώρα πορεία του το περιοδικό *Πολίτης* ως μια βασική συνιστώσα της φιλοσοφίας του.

των μηχανισμών της εξουσίας που εφαρμόζει ο Άλτουσερ και η ταυτόχρονη αγνόηση ή υποβάθμιση του οικονομικού μηχανισμού εξουσίας ανάγονται στη διατήρηση της παλιάς νομικίστικης εικόνα του κράτους που μας κληροδότησε η νομικοπολιτική φιλοσοφία κατά την αρχική περίοδο του αστικού κράτους, φιλοσοφία που δεν ανταποκρίθηκε ποτέ στην πραγματικότητα.⁹

Σωστή είναι επίσης και η παρατήρηση ότι είναι αδύνατο, με το ζεύγμα καταστολή-ιδεολογία να εντοπίσουμε τις ίδιες τις επιδράσεις που ασκεί η εξουσία στις δυναστευόμενες και καταπιεζόμενες μάζες, δίχως να καταλήξουμε σε μιαν αντίληψη ταυτόχρονα αστυνομική και ιδεαλιστική της εξουσίας. Ο Πουλαντζάς παρατηρεί ότι η σχέση των μαζών με την εξουσία και το κράτος, στο πλαίσιο αυτού που αποκαλούμε συναίνεση, έχει πάντα ένα υλικό υπόστρωμα.¹⁰

Δεχόμενος τη μεθοδολογική σημασία για την κοινωνιολογική έρευνα που έχει η κατασκευή και καθιέρωση της έννοιας ιδεολογικοί μηχανισμοί εξουσίας και την πρακτική σημασία της για τη διεξαγωγή της ταξικής πάλης του εργατικού κινήματος, θεωρώ σημαντικό να παρουσιάσω πολύ σύντομα, ύστερα από τις «επιφυλάξεις» του Πουλαντζά, κάποιες δικές μου παρατηρήσεις, που αφορούν και τον δικό του ορισμό της ιδεολογίας, σχετικά με τη διεύρυνση του όρου *ιδεολογία* στην περιοχή της πράξης (την ενσωμάτωση του σ' αυτή) και της ανθρώπινης υλικής πραγματικότητας.

Η πρώτη παρατήρηση αφορά στην ανάγκη για θεωρητική σαφήνεια στον καθορισμό των εννοιών.

Η ιδεολογία αφορά σε ιδέες, αντιλήψεις, σκέψεις, παρατηρήσεις, ακόμα αφορά σε έναν ορισμένο τρόπο κατασκευής και λειτουργίας τους στην ανθρώπινη συνείδηση. Δεν αφορά στον τρόπο και στις μορφές έκφρασης και εφαρμογής αυτών των ιδεών μέσα από τις διάφορες «υλικές πρακτικές», ή τα υλικά δημιουργήματα του ανθρώπου. Η ιδεολογία δεν είναι «υλική πρακτική». Η υλικότητα της ιδεολογικής πρακτικής (π.χ. εκπαιδευτική-παιδαγωγική ή πολιτιστική δραστηριότητα) δεν έχει καμιά σχέση με την υλικότητα που δέπει την πρακτική της χειρωνακτικής εργασίας και δεν παίζει ουσιαστικό ρόλο στον ορισμό ή την ερμηνεία της έννοιας *ιδεολογία*. Η ιδεολογία είναι ιδιότυπο σύστημα ιδεών και προτάσεων που δηλώνει μια αναγκαία σχέση με τη συνείδηση και τη γνώση. Όχι όμως και μια αναγκαία σχέση με την πράξη του φορέα της, που είναι πάντα το συγκεκριμένο άτομο. Η ανθρώπινη πράξη έχει πάντα μια δική της αυτοτέλεια που σχετίζεται με το γεγονός ότι αναφέρεται πρώτα και κύρια στα ζωτικά προβλήματα της βιολογικής και της πρακτικής κοινωνικής υπόστασης των ανθρώπων.

9. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, σ. 47 και 43.

10. *Ό.π.*, σ. 43.

Τα υλικά συμφέροντα δεσπόζουν —τουλάχιστον στο επίπεδο των κοινωνικών ομάδων— στη συμπεριφορά των ανθρώπων. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα φανταστικά συμφέροντά τους ή οι φανταστικές (ή φαντασιακές) τους ανάγκες δεν μπορούν να έχουν και αυτές μια δική τους σχετική αυτοτέλεια, ή ότι δεν μπορούν, κάτω από ορισμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, να επηρεάσουν καθοριστικά την κοινωνική συμπεριφορά τους. Η σύγχρονη ιδεολογική χειραγώγηση των μαζών αυτήν ακριβώς τη δυνατότητα εκμεταλλεύεται για να τις κρατάει κάτω από την επίδραση φαντασιακών αναγκών και πολιτικοϊδεολογικών επιδιώξεων της αστικής τάξης. Ωστόσο, τα γεγονότα δείχνουν ότι παρά τις επιτυχίες της σύγχρονης ιδεολογικής χειραγώγησης των μαζών εξακολουθεί να ισχύει η θεμελιακή μαρξιστική αλήθεια ότι οι υλικές συνθήκες ζωής των ανθρώπων επηρεάζουν καθοριστικά τη συνείδησή τους και —θα προσθέταμε— το βαθμό και τον τρόπο αποδοχής ή απόρριψης της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η σύγχυση των ορίων ανάμεσα στην ιδεολογία και τις πρακτικές μορφές έκφρασής της ή εφαρμογής της μπορεί να έχει επιπτώσεις σε όλο το φάσμα της σχέσης ιδεών και ανθρώπινης πράξης και κατ' επέκταση στη μαρξιστική αντίληψη για τη διαλεκτική σχέση θεωρίας και πράξης.

Δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για κάποια ιδιοτυπία στη σχέση των ιδεών που καλύπτει ο όρος *ιδεολογία* με τις ανθρώπινες πρακτικές και τα υλικά μέσα έκφρασής τους. Είναι όμως γνωστό ότι όλες οι ιδέες και όλες οι γνώσεις λειτουργούν πραγματικά, δηλαδή για τους άλλους ανθρώπους και την κοινωνία, μέσα από ορισμένες ανθρώπινες πρακτικές γενικότερα: μέσα από την ανθρώπινη συμπεριφορά και πράξη και τα υλικά δημιουργήματά της. Το γεγονός αυτό δεν έχει οδηγήσει ως τώρα στην κατάργηση της σχετικής αυτονομίας των γενικών εννοιών που εκφράζουν και οργανώνουν νοητικά ή συνειδησιακά τον κόσμο των ιδεών και των παραστάσεων. Οι γενικές έννοιες διατηρούν τη σχετική αυτονομία τους, κι όταν ακόμα ένα μέρος των διανοητικών διεργασιών που αναπαράγουν τη γνώση μπορούν να καλυφθούν από ανθρώπινες υλικές κατασκευές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της σχέσης της επιστήμης με τη σύγχρονη τεχνολογία.

Η σύγχρονη τεχνολογία, όπως αλλού έχουμε πει, είναι αδιανόητη χωρίς την επιστήμη. Θα μπορούσαμε να πούμε, με μερικές ισχυρές επιφυλάξεις, ότι η σύγχρονη τεχνολογία είναι εφαρμοσμένη επιστήμη. Έχουμε πει επίσης ότι η σύγχρονη τεχνολογία (η ηλεκτρονική) αντικαθιστά σημαντικό μέρος του ανθρώπινου λογικού. Αυτό όμως δεν είναι λόγος για να μην ορίσουμε με πλήρη σαφήνεια την επιστήμη ως μια σχετικά αυτοτελή περιοχή της ανθρώπινης γνώσης και συνείδησης. Ενεργώντας έτσι μπορούμε καλύτερα να προσδιορίσουμε τη σχέση της επιστήμης με την αντικειμενοποίησή της, τη τεχνολογία, που βέβαια δεν είναι «σκέτη» επιστήμη, δηλαδή μια πνευματική-

γνωστική πραγματικότητα, αλλά μια υλική πραγματικότητα που εκτελεί λογικές ή και διανοητικές πράξεις. Έτσι αν δεχόμασταν ανεπιφύλακτα την άποψη ότι η σύγχρονη τεχνολογία είναι εφαρμοσμένη επιστήμη, θα δημιουργούσαμε κάποια προβλήματα κατανόησης και καθορισμού της τεχνολογίας. Γι' αυτό εξάλλου χρησιμοποιείται ένας σαφής διαχωρισμός της σύγχρονης τεχνολογίας (της ηλεκτρονικής) σε δύο μέρη: το ένα αφορά τον μηχανολογικό εξοπλισμό της τεχνολογίας (hardware) και το άλλο τον προγραμματισμό (software).

Είναι γνώρισμα του ανθρώπου και σε σχέση μόνο με τον άνθρωπο μπορούμε να μιλούμε για τη λογική στο επίπεδο των μηχανών και για ιδέες σε σχέση με τις οποιεσδήποτε κατασκευαστικές ενέργειές του. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για την ύπαρξη σχεδίων και προγράμματος, ή ακόμα για κάποιες ιδεολογικές προδιαγραφές και κατευθύνσεις στη δημιουργία του χτιστού περιβάλλοντος και, σε μικρότερο βαθμό, στην κατασκευή κάποιων τεχνολογικών ειδών, γιατί αυτό που μετράει στην τεχνολογία είναι πρώτ' απ' όλα η απόδοση, η πρακτική χρήση και το κέρδος. Υπάρχει βέβαια ένα ευρύ περιθώριο στην «καταναλωτική κοινωνία» για την παραγωγή τεχνολογικών αγαθών που ικανοποιούν ανάγκες ιδεολογικού χαρακτήρα, ανάγκες π.χ. γοήτρου, ανάγκες που συμβολίζουν το κοινωνικό στάτους του πολίτη ή του ατόμου, όπως είναι τα διάφορα τεχνολογικά είδη πολυτελείας (ιδιωτικά αυτοκίνητα, μεγάλης αξίας ηλεκτρονικά ρολόγια κ.λπ.). Και είναι δυνατό ολόκληροι τομείς της ηλεκτρονικής βιομηχανίας να εγταχτούν στους στόχους ιδεολογικής χειραγώγησης των μαζών, όπως συμβαίνει με τα ηλεκτρονικά παιχνίδια για τα κέντρα διασκέδασης και σε μεγάλο βαθμό με τα βίντεο και την παραγωγή κινηματογραφικών φιλμ για την ικανοποίηση χειραγωγημένων φαντασιακών ή πραγματικών αναγκών (σεξουαλικά, τρόμου κ.λπ.).

Δεν μπορούμε όμως να ορίσουμε και να ερμηνεύσουμε την τεχνολογία με ιδεολογικούς όρους. Η προσπάθεια του Μαρκούζε να προσδώσει στην τεχνολογία (και στην επιστήμη) ιδεολογικές λειτουργίες και η πρότασή του για σύσταση μιας νέας επιστήμης και μιας νέας τεχνολογίας έπεσε στο κενό.¹¹ Η ιδεολογία καλύπτει μια περιοχή της σκέψης και της ανθρώπινης συνείδησης με σαφή νοηματικά όρια. Η διάλυσή της στα υλικά δημιουργήματα του ανθρώπου δημιουργεί εννοιολογική σύγχυση, η οποία επηρεάζει την αντίληψή μας και για τα ανθρώπινα υλικά δημιουργήματα και τη στάση μας απέναντί τους.

Μικρότερα θα ήταν τα προβλήματα, αν ο όρος «υλικές πρακτικές» ήταν περισσότερο σαφές. Αν η έννοια της υλικότητας δεν πάθαινε τις αλλοιώσεις που επέφερε σ' αυτήν ο Άλτουσερ, για χάρη της διευρυμένης ερμηνείας του

11. Χέρμπερτ Μαρκούζε, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδόσεις Οδυσσεάς.

όρου *ιδεολογία*, και αν δεν υπήρχε μια τάση ταύτισης της έννοιας *υλικότητα* με την πράξη ή την ανθρώπινη πρακτική. Τότε ένα τμήμα της ανθρώπινης πρακτικής που καλύπτουν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί (εκκλησία, σχολείο, παιδαγωγικοί και πολιτιστικοί μηχανισμοί κ.λπ.) θα μπορούσε χωρίς καμία δυσκολία να συνδεθεί οργανικά με την ιδεολογία· την αναπαραγωγή, κατασκευή και «υλοποίησή» της στις συνειδήσεις και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Τότε θα μπορούσε να λειτουργήσει θετικά η αξιολογη προσπάθεια οργανικής σύνδεσης των ιδεών με τον άνθρωπο, ως πρακτικά υπαρκτή κοινωνική οντότητα και όχι ως αφαίρεση. Αλλά και στην περίπτωση αυτή εκείνο που θα έπρεπε κυρίως να ενδιαφέρει στον καθορισμό του όρου *ιδεολογία* δεν θα έπρεπε να είναι οι πρακτικές που πραγματώνουν την ιδεολογία ή που την παράγουν, αλλά το ιδεολογικό περιεχόμενο που αυτές καλύπτουν.

Σε μια τέτοια προσπάθεια η μελέτη των ανθρώπινων πρακτικών από τη σκοπιά της ιδεολογίας, καθώς επίσης και των ιδεολογικών μηχανισμών εξουσίας, θα ήταν όρος για τον αναγκαίο επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου και του ρόλου της ιδεολογίας, σε έναν κόσμο που οι συνθήκες της ανθρώπινης ζωής διαρκώς μεταβάλλονται. Μια τέτοια προσπάθεια θα είχε στο ενεργητικό της ότι θα έκανε την ιδεολογία περισσότερο προσγειωμένη στην πραγματικότητα, αφού θα τη συνέδεε με τα συγκεκριμένα άτομα. Θα μπορούσαμε δηλαδή σε μια τέτοια προσπάθεια, που προσεγγίζει την ιδεολογία μέσα από τις πρακτικές των συγκεκριμένων ατόμων, να προσδιορίσουμε τη ζημιά ή το όφελος της ιδεολογικής παρέμβασης πάνω τους, μέσα από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς. Σε μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσαμε να δούμε τις επιδράσεις στη συνείδηση των ανθρώπων, των διαπροσωπικών σχέσεων, του κοινωνικού περιβάλλοντος και της τεχνολογίας.

Πάντως, όποια κι αν είναι η άποψή μας για την ιδεολογία, η σύνδεσή της με τις τάξεις και την ταξική πάλη είναι μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους της μαρξιστικής άποψης. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι η αγνόηση ή η υποβάθμιση αυτής της παραμέτρου ισοδυναμεί με παραίτηση από τη μαρξιστική οπτική. Όμως είναι καιρός ύστερα από αυτή την αναγκαία, νομίζουμε, για τον Έλληνα αναγνώστη παρέκβαση, να επιστρέψουμε στον αρχικό συλλογισμό μας που τον αφήσαμε στον Βιάτρ.

ΤΑΞΕΙΣ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η συσχέτιση της ιδεολογίας με την ταξική πάλη επιβάλλει την αναφορά στον ιστορικό ρόλο της σε αναλογία με τον ιστορικό ρόλο της τάξης, τα συμφέροντα της οποίας εκφράζει και υπηρετεί. Πρόκειται για αίτημα που δεν προ-

κύπτει από την ανάλυση του όρου *κοινωνική συνείδηση*.

Ο ιστορικός ρόλος της ιδεολογίας ως «συλλογικής συνείδησης» ή ως «πνευματικής βάσης της συλλογικής δράσης» (Βιάτρ) συνίσταται στο ότι παρέχει πειστικές εξηγήσεις θεωρητικής υφής υπέρ του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και του συστήματος εξουσίας, ή υπέρ της ανατροπής του και της δημιουργίας ενός άλλου.

Η διατύπωση του Βιάτρ κυριαρχείται από την παρουσία του ορθολογικού στοιχείου, που καθιστά δύσκολο το διαφορισμό της ιδεολογίας από την επιστήμη και τη θεωρία. Μένουν απέξω τα μη ορθολογικά στοιχεία. Γι' αυτό απαιτείται μια ευρύτερη προσέγγιση του όρου *ιδεολογία*, προσέγγιση που επιτρέπει να δει κανείς το ρόλο των πλαστών (ψευδών) και των ουτοπιστικών ιδεών στην ιδεολογική συνείδηση και στην ιδεολογική πάλη.

Σημαντική από την άποψη αυτή είναι η παρατήρηση του γνωστού Γιουγκοσλάβου φιλοσόφου Βρανίτσκι, ότι η ιδεολογία δεν διαφοροποιείται από την επιστήμη όπως το ψεύτικο από το αληθινό. Η επιστήμη και η ιδεολογία διαφοροποιούνται μεταξύ τους μόνο από την κοινωνική λειτουργία που αναπτύσσουν, και όχι από το βαθμό της αλήθειας. Αυτό σημαίνει ότι η ιδεολογία δεν είναι φτιαγμένη μόνο από αληθινές ή μόνο από ψεύτικες ιδέες. Το ότι την αποδέχεται κάποιος δεν σημαίνει ότι επιτελεί μια καθαρά διανοητική πράξη, αλλά ότι επικυρώνει πρακτικά το στόχο μιας δεδομένης δραστηριότητας. Ο μύθος και η ουτοπία υπεισέρχονται στη σφαίρα της ιδεολογίας. Με αυτή την έννοια και η σοσιαλιστική ιδέα είναι ουτοπία, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ο σοσιαλισμός είναι απραγματοποίητος.¹²

Βέβαια εδώ μιλούμε για τη σοσιαλιστική ιδεολογία και όχι για τη σοσιαλιστική (μαρξιστική) θεωρία, όπου το επιστημονικό στοιχείο είναι καθοριστικό, πράγμα που αντανακλάται και στη μαρξιστική ιδεολογία. Δεχόμαστε λοιπόν με κάποιες επιφυλάξεις αυτή τη θέση του Βρανίτσκι. Τη θεωρούμε όμως ουσιαστική για την προσέγγιση του ευρύτετου φάσματος συνειδησιακών στοιχείων που καλύπτει ο όρος *ιδεολογία*.

Αυτή η θέση αφήνει ελεύθερο το έδαφος για την ύπαρξη μη ορθολογικών στοιχείων ή ακόμα και μη αληθινών, ψευδών στοιχείων στην ιδεολογία, φτάνει τα στοιχεία αυτά να μπορούν να λειτουργήσουν οργανικά μέσα σε όλο το σύστημα ιδεών ως στοιχεία που πείθουν ή εμπνέουν εμπιστοσύνη στους ανθρώπους και τους βάζουν να λειτουργήσουν με έναν ορισμένο τρόπο υπέρ ή εναντίον της μιας ή της άλλης κοινωνικής τάξης. Η θρησκεία ως ιδεολογία και η προηγμένη πνευματική έκφρασή της, η θεολογία, αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα υπέρ αυτής της διαπίστωσης. Στην περίπτωση αυτή η ιδεολογία αποτελεί μια θετική απάντηση στα ιδεολογικά ερωτήματα και

12. Πρέτραγκ Βρανίτσκι, *Ιστορία του μαρξισμού*, τ. II, εκδόσεις Οδυσσέας, 1976, σ. 241.

στις ψυχολογικές ανάγκες των ανθρώπων που κάνουν αυτή την επιλογή. Η ιδεολογία δείχνει τι είναι το σωστό και το αληθινό για τον άνθρωπο και πώς αυτό καταχτιέται, χωρίς αυτό να σημαίνει πως ό,τι λείει, από επιστημονική ή πρακτική άποψη, είναι όντως σωστό και αληθινό.

Βέβαια καμιά ιδεολογία δεν είναι μόνο θέση. Είναι και αντίθεση. Είναι απόρριψη των αντίπαλων ιδεολογιών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όπου υπάρχει ιδεολογία εκεί υπάρχει και ιδεολογική πάλη. Αυτό υποδηλώνει την οργανική σχέση της ιδεολογίας με την πολιτική. Έτσι θα είναι, όσο θα υπάρχει πολιτική.

ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΗ ΜΙΑ ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ;

Η ιδεολογία λοιπόν είναι όχι μόνο θέση, αλλά και αντίθεση, και άρνηση. Τιθεται το ερώτημα: Είναι δυνατή μια ταξική ιδεολογία που να αποτελείται μόνο από αρνητικά στοιχεία; Το ερώτημα αυτό δεν είναι εγκεφαλικό. Η προβολή του αντικομμουνισμού, ως ταξικής ιδεολογίας, νομιμοποιεί το ερώτημα.

Ωστόσο ο αντικομμουνισμός σαν καθαρή άρνηση του κομμουνισμού (ή οποιουδήποτε θεωρείται κομμουνιστικό), ως άρνηση καθεαυτή, δεν μπορεί να συγκινήσει και να κινητοποιήσει. Ούτε μπορεί να πείσει. Για να λειτουργήσει ως ιδεολογία, πρέπει να μπορεί να δικαιώσει την εξουσία του κεφαλαίου, της αστικής τάξης. Πρέπει λοιπόν να πλαισιωθεί από ένα σύστημα ιδεών που να δικαιώνουν την εξουσία της αστικής τάξης και τη νομιμότητα του αστικού κοινωνικού συστήματος, χρησιμοποιώντας ηθικούς ερμηνευτικούς όρους. Ο αντικομμουνισμός, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορεί να λειτουργήσει στις μάζες, εφόσον λειτουργεί ως μέρος του όλου της αστικής ιδεολογίας. Από αυτό παίρνει το ταξικό του νόημα στο πεδίο της ταξικής πάλης. Σ' αυτή την αντίληψη ο αντικομμουνισμός σκοπό έχει να δικαιώσει, με τη μέθοδο της απόλυτης άρνησης του κομμουνισμού, τον καπιταλισμό και με κεντρική θετική ιδεολογική έκφραση την «αγιότητα» ή το «σεβασμό» της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας, του δικαιώματος για ελεύθερη λειτουργία και ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας και του κεφαλαιοκρατικού κέρδους. Όλα τα άλλα «θετικά» στοιχεία της αστικής ιδεολογίας, όπως η «προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων», η «ελεύθερη διακίνηση των ιδεών» κ.λπ., όταν λειτουργούν μέσα από τον αντικομμουνισμό, υπηρετούν τον πιο πάνω κεντρικό σκοπό. Εξάλλου, η υπερίσχυση των αρνητικών και αντιπαραθετικών στοιχείων στην ιδεολογία της άρχουσας τάξης χαρακτηρίζει μόνο μια περίοδο της ιστορικής της παρουσίας. Την περίοδο που δεν έχει πλέον μπροστά της ιστορική προοπτική και επομένως δεν μπορεί να

προτείνει στο λαό και στην ανθρωπότητα ένα ιστορικό μέλλον. Αυτό συμβαίνει με τη σημερινή αστική τάξη, με τον σημερινό καπιταλισμό. Η σημερινή μονοπωλιακή αστική τάξη είναι τάξη συντηρητική, τάξη του ιστορικού αδιεξόδου. Σκοπός της είναι η διαιώνιση της εξουσίας της και η αναχαίτιση κάθε προσπάθειας που ανοίγει νέους ιστορικούς ορίζοντες για την ανθρωπότητα. Το ιστορικό αδιέξοδο, στο οποίο στοχεύει, είναι στη βάση της κρίσης των αξιών της, τη στιγμή που η υπέρβαση της κυριαρχίας της είναι ιστορικά υπερώριμο αίτημα. Η σημερινή αστική τάξη δεν έχει τίποτα να προσφέρει στον κόσμο, παρά μόνο την άρνησή της να ανταποκριθεί στα μηνύματα των καιρών. Γι' αυτό είναι μια επικίνδυνη κοινωνική δύναμη, αφού με τη στάση της αναπαράγει επαυξημένα τις καταστροφικές εντάσεις στον σημερινό κόσμο. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι η σημερινή αστική τάξη δεν έχει θετική ιδεολογία.

Αυτό είναι σωστό, εφόσον δεχτούμε ότι κάθε ιδεολογία προϋποθέτει ένα πλαίσιο θετικών ιδεών και προτάσεων για τους ανθρώπους και την κοινωνία, πράγμα που η σημερινή αστική τάξη, λόγω του συντηρητικού και αντιδραστικού χαρακτήρα της, αδυνατεί να το κάνει.

Μολαταύτα και η συντήρηση του σημερινού —ιστορικά ξεπερασμένου— κοινωνικού καθεστώτος και κοινωνικού τρόπου ζωής προϋποθέτει μια συγκεκριμένη ιδεολογία. Από αυτή την άποψη δεν θα ήταν σωστό να επιμέναμε ότι η σημερινή αστική τάξη δεν έχει ιδεολογία. Έχει ιδεολογία: μια ιδεολογία που στηρίζεται και αναπαράγει την αλλοτριωμένη κοινωνική συνείδηση των μαζών. Δηλαδή μια ιδεολογία που είναι και λειτουργεί ως ψευδής συνείδηση. Μιλάει για πρόοδο και ελευθερία, και εργάζεται για τη συντήρηση και για τη υποδούλωση των ανθρώπων και των λαών. Η σημερινή αστική τάξη έχει την ιδεολογία της ιστορικής συντήρησης, που λειτουργεί ως οργανικό στοιχείο ενός ευρύτερου συστήματος χειραγώγησης και καταστολής, συστήματος που στηρίζεται στη σύγχρονη τεχνολογία και επιστήμη.

Συμπεράσματα

Από τα προηγούμενα θα μπορούσαν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα:

Όταν κρίνει την ιδεολογία μέσα από τη δυναμική της ιστορίας, ο ερευνητής βλέπει ότι η ζωτικότητα της εξαρτάται από το κατά πόσο τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν είναι αληθινά, δηλαδή απεικονίζουν, σε γενικές γραμμές, σωστά αυτή τη δυναμική. Αυτό μπορεί να εκφραστεί ταυτόχρονα σε δύο επίπεδα. Συγχρονικά και διαχρονικά, οριζόντια και κάθετα. Με αυτή την έννοια (σε εποχές σαν τη δική μας, όπου η ανάπτυξη προβάλλει ως κάτι το αναπόφευκτο) μπορούμε να πούμε ότι η ιδεολογία αυτή εκφράζει την πραγματικότητα.

Στο σημείο αυτό όμως οφείλουμε να επανέλθουμε στον ταξικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, για να πούμε ότι η σωστή απεικόνιση της πραγματικότητας δεν είναι κυρίως ζήτημα ύπαρξης καλών θεωρητικών της τάξης και γενικότερα καλά καταρτισμένης διανοήσης. Αυτό είναι πάντα ένας αναγκαίος όρος. Χωρίς εποπτεία και βάθος δεν μπορεί να υπάρξει σωστή ταξική προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων και διεργασιών, ούτε ταξικά προσιτή συστηματικοποίηση των θεωρητικών και ιστορικών γνώσεων.

Μια θετική ιδεολογία, για να υπάρξει, προϋποθέτει την ύπαρξη κοινωνικών δυνάμεων που από την ίδια τη θέση τους στην κοινωνία μπορούν να προτείνουν συνολικές λύσεις στα ώριμα κοινωνικοϊστορικά προβλήματα της ανθρωπότητας.

Η σύμπτωση ταξικών συμφερόντων με τη δυναμική της ιστορίας είναι στη βάση της θετικής ιδεολογίας. Ο βαθμός ταύτισης με τις απαιτήσεις της ιστορικής εξέλιξης επηρεάζει το βαθμό αληθινότητας των ιδεών που συνθέτουν την ιδεολογία. Αυτό εξάλλου ανάγεται στη ριζοσπαστικότητα των ταξικών συμφερόντων. Αν τα συμφέροντα της τάξης ταυτίζονται μόνο μερικά με την κατεύθυνση της ιστορικής ανάπτυξης, η ιδεολογία «συμπληρώνεται» από τα στοιχεία που εκφράζουν και εξυπηρετούν ειδικά συμφέροντα (φαντασιώσεις, μισοαλήθειες κ.λπ.). Εδώ υπαινισσόμαστε ενδεικτικά την περίπτωση της αγγλικής πολιτικής οικονομίας. Οι εκπρόσωποι της αναγνώρισαν μια σειρά από τις ουσιαστικές συνάψεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αλλά την πιο βασική του συνάφεια δεν την αναγνώρισαν: τον ιστορικο-μεταβατικό χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και τη σημασία της αντίθεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και το προλεταριάτο. Ο ιδεολογικός ταυτισμός του επιστήμονα με μια τάξη χωρίς ιστορική προοπτική οδήγησε στην αδιαφορία ή την αγνόηση από τους Άγγλους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας (Σμιθ, Ρικάρντο) αυτής της δυναμικής, ενώ πολύ αργότερα όταν έγινε προφανές ότι με τον καπιταλισμό δεν περατώνεται η ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας άλλοι αστοί επιστήμονες προχώρησαν στη συνειδητή άρνησή της (π.χ. Ροστόν, 1916). Διαφορετικά λειτουργεί η ταύτιση του επιστήμονα με την ιδεολογία της εργατικής τάξης, εφόσον μ' αυτήν εκφράζεται με δυναμικό τρόπο η σύμπτωση των ταξικών συμφερόντων με τη δυναμική της κοινωνικής προόδου. Προϋπόθεση γι' αυτό είναι η αναγνώριση ότι ο ταξικός αγώνας κατά του καπιταλισμού και η οικοδόμηση του σοσιαλισμού προϋποθέτουν την εναργή γνώση της πραγματικότητας. Η αντικειμενική γνώση των δυνατοτήτων του επαναστατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας και η αναζήτηση των κατάλληλων μέσων και μεθόδων για το σκοπό αυτό προφυλάσσουν το μαρξισμό από τις φαντασιώσεις και το βολουνταρισμό (voluntarism: εθελοντισμός).

Σε εποχές που η ιστορική εξέλιξη είναι μέσα στη δυναμική των πραγμά-

των η προσφυγή σε φαντασιακές ερμηνείες του ιστορικού ρόλου της τάξης που στρέφεται εναντίον της, εμφανίζεται ως αναγκαιότητα ιστορικής επιβίωσης. Μέλη της τάξης μπορούν να ξεφύγουν από αυτή αλλά η τάξη ως οργανωμένη πολιτική οντότητα όχι. Η συλλογική συνείδηση της τάξης στην περίπτωση αυτή είναι ψευδής. Εκφράζει με τρόπο παραμορφωτικό τον πραγματικό ρόλο της τάξης και των μελών της στην ιστορία. Βέβαια ψευδή (πλαστή) συλλογική συνείδηση μπορεί —για μια ορισμένη ιστορική περίοδο— να δημιουργηθεί και στους κόλπους της προοδευτικής τάξης στην περίπτωση που ο επαναστατικός ρομαντισμός και ο βολουνταρισμός (η πίστη ότι η τάξη μπορεί να κάνει πράξη αυτό που αντικειμενικά σε μια δοσμένη στιγμή, σε μια δοσμένη φάση της ιστορίας είναι αδύνατο· η επιθυμία να κάνει στην πληρότητά τους πράξη τους κοσμοϊστορικούς της σκοπούς «σε μια μέρα», με μια μόνο ιστορική ενέργεια κ.λπ.) διακατέχουν όχι μόνο την τάξη ως κοινωνική ομάδα, αλλά και τον πολιτικό της εκφραστή, το πολιτικό κόμμα (ή κόμματα) της τάξης. Για την τάξη το πρόβλημα εδώ είναι η αναγνώριση των πραγματικών της συμφερόντων και η ικανότητά της να εκφράσει τη δυναμική της ιστορικής εξέλιξης. Ο βαθμός σύμπτωσης της ιστορικής αναγκαιότητας για εξέλιξη με τα ταξικά συμφέροντα επηρεάζει καθοριστικά το βαθμό της επαναστατικότητας και την εμβέλεια των ιδεών της με κοινωνική διάσταση και των κοινωνικών της στόχων, με επιπτώσεις στην ίδια την ταξική της συνείδηση και την προοδευτική και επαναστατική της ιδεολογία. Όσο ευρύτερος, καθολικότερος είναι ο κοινωνικός χώρος τον οποίο εκφράζουν οι ιδέες της ιστορικά προοδευτικής τάξης τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ν' αποφευχθεί η μετατροπή της ιδεολογίας της σε ψευδή συνείδηση. Αυτό αφορά περισσότερο από κάθε άλλη προηγούμενη ιστορική τάξη το προλεταριάτο, δηλαδή την εργατική τάξη.

Βέβαια αυτό το θεωρητικό σχήμα μπορεί στην πράξη να παραβιαστεί σε μεγάλο βαθμό. Η κατάσταση περιπλέκεται όταν το πρωτοπόρο τμήμα της εργατικής τάξης, το πολιτικό της κόμμα ή το διευθυντικό στρώμα εξουσίας στην πορεία προς το σοσιαλισμό, αρχίζει να λειτουργεί τεχνοκρατικά - γραφειοκρατικά. Γι' αυτό το θέμα όμως θα μιλήσουμε αλλού αναλυτικότερα. Εδώ σημειώνουμε μόνο τις γενικές πλευρές της ψευδούς συνείδησης ως παραμορφωμένης απεικόνισης της πραγματικότητας, του κοινωνικού ρόλου και των πραγματικών συμφερόντων της τάξης.

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΨΕΥΔΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Η ψευδής συνείδηση δεν πρέπει να συγχέεται με τη μη ορθή γνώση. Η ψευδής συνείδηση, δηλαδή αυτό που ο Μαρξ στη *Γερμανική ιδεολογία* ονομάζει

«ιδεολογική απεικόνιση» της πραγματικότητας, δημιουργείται όταν «οι άνθρωποι και οι παραστάσεις τους παρουσιάζονται το πάνω κάτω, όπως σε ένα σκοτεινό θάλαμο».¹³

Ψευδή συνείδηση έχουμε λόγου χάρη όταν οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν τα πραγματικά κίνητρα των ενεργειών τους (τα ταξικά ή τα συλλογικά τους συμφέροντα) και πιστεύουν ότι οι ιδέες τους —που τις αντιλαμβάνονται σαν αυτόνομη πραγματικότητα του εσώτερου εαυτού τους— κινούν τις πράξεις τους. Η ψευδής συνείδηση δεν παράγεται μόνο συνειδητά, αλλά και μ' έναν αυθόρμητο τρόπο ως ανεπίγνωστη επίδραση της κοινωνικής πραγματικότητας στους ανθρώπους. Στις συνθήκες των κεφαλαιοκρατικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων π.χ. η τιμή της εργατικής δύναμης εμφανίζεται στην καθημερινή συνδιαλλαγή ως η τιμή της εργασίας. Αν εκλάβουμε λοιπόν αυτή την πλάνη σαν αντικειμενική πραγματικότητα, γινόμαστε φορείς ενός καθοριστικού στοιχείου της ψευδούς συνείδησης που παράγει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής· ανίκανοι να κατανοήσουμε την κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση.

Στη δημιουργία αυτής της πλάνης συμβάλλει και η αστική κοινωνική επιστήμη, παρέχοντας αστικές ταξικές ερμηνείες σ' αυτού του είδους τα φαινόμενα, ενισχύοντας ή ακόμα εμπεδώνοντας, με τη βοήθεια κάποιων λογικών σχημάτων, αυτή την πλάνη στη σκέψη των ανθρώπων. Στοιχεία ψευδούς συνείδησης μπορεί να περιέχουν και τα φιλοσοφικά, κοσμοθεωρητικά πορίσματα στα οποία οδηγούνται οι επιστήμες της φύσης. Οι παρεμβάσεις στο θεωρητικό συλλογισμό στοιχείων της ταξικής ιδεολογίας μπορούν να κάνουν και εδώ τη δουλειά τους. Οι προσπάθειες να τεκμηριωθούν και δικαιωθούν επιστημονικά οι ρατσιστικές ιδεολογίες και οι επεκτατικές επιδιώξεις της ιμπεριαλιστικής τάξης (θεωρία του ζωτικού χώρου - γεωπολιτική) είναι από τις πιο καθαρές περιπτώσεις (επίγνωστης ή ανεπίγνωστης) παρεμβολής της ιδεολογίας στο έργο του επιστήμονα.

Στις ταξικές κοινωνίες το ταξικό συμφέρον αποτελεί τη συνεκτική αρχή στη δομή της κοινωνικής συνείδησης. Οι άνθρωποι όταν δεν έχουν υποστεί μια ριζική ιδεολογική χειραγώγηση από τη μεριά της άρχουσας τάξης, φτάνουν από τις ίδιες τις κοινωνικές εμπειρίες τους σε ένα επίπεδο ταξικής συνείδησης. Η κοινωνικοποίηση του ατόμου στην περίπτωση αυτή και η διαμόρφωση της προσωπικότητάς του είναι το άμεσο πλαίσιο μέσα από το οποίο εγγράφονται στη συνείδησή του τα στοιχεία που συνθέτουν τον ταξικό του καθορισμό, τη θέση του και το ρόλο του μέσα στην κοινωνία και στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Οι άνθρωποι ωστόσο δεν μπορούν ν' αποφύγουν τις επιδράσεις άλλων ταξικών ερμηνειών για την κοινωνική τους

13. Μαρξ— Ένγκελς: *Η Γερμανική ιδεολογία*, εκδόσεις Γκούτεμπεργκ, σ. 67.

υπόσταση και γενικότερα για την κοινωνία και την ανθρώπινη ζωή. Η ιστορία της ανθρωπότητας βεβαιώνει ότι ανάμεσα από τις ταξικές ερμηνείες, δηλαδή τις ιδεολογίες που κυκλοφορούν κάθε φορά στην κοινωνία, η *ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης* υπερέχει πάντα στη συνείδηση των ανθρώπων· είναι η *κυρίαρχη ιδεολογία*. Σ' αυτό συντελούν αποφασιστικά οι κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που στηρίζουν, ενισχύουν και αναπαράγουν αυτή την τάση. Η παραδοχή αυτών των σχέσεων από τους ανθρώπους, ως πλαισίου ζωής, αποτελεί το ψυχολογικό υπόβαθρο για την αποδοχή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Εξάλλου, η κυρίαρχη τάξη χρησιμοποιεί όλα τα μέσα και τους μηχανισμούς που διαθέτει για να το πετύχει: κράτος, εκκλησία, σχολείο, μέσα μαζικής ενημέρωσης και πληροφόρησης κατά κύριο λόγο. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι μέσα από τις διάφορες ατομικές ερμηνείες για την κοινωνία και την ανθρώπινη ζωή κυριαρχεί τελικά —σε περιόδους κοινωνικής ειρήνης, αυτό πρέπει να το πούμε— η ερμηνεία (ή οι ερμηνείες) της κυρίαρχης τάξης. Με αυτή την έννοια, η εκάστοτε κυρίαρχη ερμηνεία του κοινωνικού είναι, δηλαδή η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία, είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Αυτή η βασική μαρξική θέση αποκτά όλη τη δύναμη και τη σημασία της, αν ενισχυθεί με τη διαπίστωση ότι στην εποχή μας το εκάστοτε ηγετικό-κυβερνητικό και ανώτερο διοικητικό-διευθυντικό στρώμα (στο εξής: *διευθυντικό στρώμα*) που ασκεί την εξουσία της κυρίαρχης τάξης μπορεί να επηρεάσει ουσιαστικά την κυρίαρχη ιδεολογία, εισάγοντας σ' αυτή στοιχεία που εκφράζουν τα ιδιαίτερα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του. Αυτό συμβαίνει συνήθως όταν το διευθυντικό στρώμα έχει μετατραπεί σε κατεστημένο, δηλαδή σε μια οργανωτική δομή με ιδιαίτερα δικά της συμφέροντα και με μεγάλη συνεκτική δύναμη αντίστασης και επιβολής. Διαφορετικά, είναι ένας απλός χειριστής ή διεκπεραιωτής των υποθέσεων της κυρίαρχης τάξης και συγχρόνως ένας βασικός διάυλος και ένα μέσο για τη διοχέτευση στις μάζες και την επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Διαφοροποιημένα εμφανίζονται και δύο άλλα κοινωνικά στρώματα, με σημαντική μέχρι αποφασιστική επιρροή στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης και στην ερμηνεία της. Πρόκειται για τον κλήρο, και γενικά για την εκκλησία, και για τους εκπαιδευτικούς. Για την εκκλησία θα μιλήσουμε παρενεθικά, μολονότι θα έπρεπε να της είχε αφιερωθεί ολόκληρο κεφάλαιο. Αυτό θα το αφήσουμε για άλλη φορά. Για το στρώμα των εκπαιδευτικών θα μιλήσουμε σε σχέση με το διευθυντικό στρώμα, γιατί λειτουργεί κάτω από την άμεση εποπτεία του.

Η εκκλησία ασκεί διπλό ιδεολογικό ρόλο στην κοινωνία. Προασπίζει το κοινωνικό σύστημα και αναπαράγει την ιδεολογία του, διατηρώντας όμως πάντα το δικαίωμα της ιδιαίτερης δικής της ερμηνείας και προβολής της δικής της θρησκευτικής ιδεολογίας, που συνίσταται στη δικαιολόγηση των συνθηκών ύπαρξής της και του ιδιαίτερου ρόλου που πιστεύει ότι παίζει στην κοινωνία και στη ζωή των ανθρώπων, που είναι ένα και το αυτό.

Η μεγάλη αυτονομία της εκκλησίας ως θεσμού και ως ιδεολογίας, μαζί με τα σαφή ιδιαίτερα συμφέροντά της, την κάνουν να μπορεί να παρεμβαίνει ουσιαστικά στην κυρίαρχη ιδεολογία και γενικά στο πεδίο των ιδεολογικών συγκρούσεων ή τουλάχιστον στη διαμόρφωση της ιδεολογικής συνείδησης της κοινωνίας. Έτσι, σε περιόδους κρίσης στην κλίμακα αξιών της άρχουσας αστικής τάξης, που ιστορικά εμφανίστηκε ως πολέμιος της θρησκευτικής ιδεολογίας, η τάξη αυτή μπορεί να προσφύγει στη βοήθεια της εκκλησίας, η οποία, στο βαθμό που καταφέρνει να εμφανίσει ως αδιάφορο τον μεταφυσικό θρησκευτικό και ηθικό λόγο της, μπορεί να δεσμεύσει μεγάλες μάζες του λαού στη συντήρηση, μακριά από τις προοδευτικές και τις επαναστατικές ιδέες ή ενάντιά τους. Η αυτονομία της εκκλησίας της επιτρέπει να γίνει ρυθμιστής της ιδεολογικής πάλης, ιδιαίτερα σε χώρες με αδύνατη παράδοση αστικού διαφωτισμού και αδύνατο μαρξιστικό επαναστατικό κίνημα, ή με απογοητεύσεις στο μαρξιστικό επαναστατικό κίνημα και στο σοσιαλισμό που δημιούργησαν ένα μεγάλο ιδεολογικό κενό στις μάζες — όπως συνέβη π.χ. στην Πολωνία. Μην ξεχνάμε ότι η απογοήτευση στο μαρξισμό συνεπάγεται αυτόματα και απογοήτευση στον ορθολογικό διαφωτισμό.

Μολταυτά, κάτω από ειδικές ιστορικές συνθήκες μπορεί να αναπτυχθούν στους κόλπους της εκκλησίας αιρετικές τάσεις απέναντι στο εκκλησιαστικό κατεστημένο, των οποίων οι οπαδοί δείχνουν τη διάθεση να συμπράξουν με το λαϊκό συνδικαλιστικό και το μαρξιστικό επαναστατικό κίνημα. Η περίπτωση του Καμίλο Τορές και του «καμιλισμού» είναι χαρακτηριστική, αλλά συγχρόνως και ενδεικτική.

Ο Κολομβιανός ιερωμένος Καμίλο Τορές, κοινωνιολόγος και καθηγητής πανεπιστημίου, αφού κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κολομβιανή κοινωνία έπρεπε να αλλάξει συθέμελα, ανέλαβε συγκεκριμένη δράση. Επεξεργάστηκε ένα πρόγραμμα για τη συσπείρωση των κοινωνικών δυνάμεων με τελικό στόχο το σοσιαλισμό και εργάστηκε πάνω σ' αυτό. Για τη στάση του αυτή ήρθε αντιμέτωπος με το ανώτερο στρώμα της εκκλησίας, που τον πολέμησε σκληρά. Ο Τορές κατέληξε τελικά στην ιδέα του ένοπλου αγώνα. Προσκόλληθηκε στους αντάρτες, αλλά σκοτώθηκε στην πρώτη μάχη, άπειρος όπως ήταν από αυτή τη μορφή του αγώνα. Οι ιδέες και το παράδειγμα του Καμίλο

βρήκαν μεγάλη απήχηση στους επαναστάτες της αμερικανικής ηπείρου, ιδιαίτερα στον κλήρο. Σχεδόν σε όλες τις λατινοαμερικανικές χώρες ιδρύθηκαν οργανώσεις Καμίλο ή οργανώσεις που διάλεξαν για παράδειγμά τους το παράδειγμα του Καμίλο. Η επίδραση του «καμιλισμού» απλώθηκε και πέρα από τη Λατινική Αμερική, σε χώρες του Τρίτου Κόσμου.¹⁴ Ας επανέλθουμε όμως ύστερα από αυτή την παρένθεση στην προβληματική μας.

ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΚΑΙ Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Σημαντικός είναι ο ρόλος των εκπαιδευτικών και των διανοουμένων που εργάζονται στα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην ερμηνεία και στη διάδοση της κυρίαρχης ιδεολογίας στη νεολαία και στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Όμως ο ρόλος τους δεν είναι συμπαγής. Διαφοροποιείται ανάλογα με τους συσχετισμούς των πολιτικών δυνάμεων, την έκταση, την ένταση και το βάθος του ταξικού αγώνα. Στις χώρες με ανεβασμένο το σοσιαλιστικό και το δημοκρατικό προοδευτικό κίνημα, στις οποίες έχει σημαντική επιρροή και παρουσία το στρώμα αυτό (εκπαιδευτικοί, λογοτέχνες, φιλόλογοι, ερευνητές κοινωνικών επιστημών, δημοσιογράφοι κ.λπ.), υπάρχει η δυνατότητα για την ανάπτυξη ιδεολογικών και πολιτισμικών μορφωμάτων αντίθετων στην κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα και ανατρεπτικών για το κοινωνικό και το πολιτικό καθεστώς που τη στηρίζει.

Το ριζοσπαστικό πολιτιστικό και κοινωνικό κίνημα των νέων (με κύρια δύναμη τους σπουδαστές) και των εργατών στη δεκαετία του '60, που συνοδεύτηκε από την πλατιά διάδοση του μαρξισμού και καθοδηγήθηκε από αυτόν, με αποκορύφωμα τον γαλλικό Μάη του 1968, ήταν μια σαφής απόδειξη γι' αυτή τη δυνατότητα. Η αποτυχία του γαλλικού Μάη και οι εξελίξεις που ακολούθησαν έδειξαν τον καθοριστικό ρόλο της ριζοσπαστικής πολιτικής δράσης στην παραγωγή, τη διάδοση και την αναπαραγωγή σε ανώτερο βαθμό της επαναστατικής ιδεολογίας. Οι εξελίξεις αυτές έδειξαν ότι η άμπωτις και η παλίνρροια του επαναστατικού κινήματος έχουν το ανάλογο τους στην επαναστατική ιδεολογία. Πρόκειται για συνάρτηση που δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο στη σχέση κινήματος και θεωρίας.

Η έκταση και η ένταση της επιρροής του εργατικού (σοσιαλιστικού) κινήματος δεν αναλογεί στην ίδια ή παραπλήσια έκταση και ένταση (βαθμό εγκυρότητας και βάθους των αληθειών της) στη θεωρία. Η θεωρία μπορεί να εί-

14. Βλ. σχετική εισαγωγική μελέτη του Γκάμπορ Κάρτσαγκ στο βιβλίο του Γκέρμαν Γκούσμαν, *Καμίλο Τορές, ο επαναστάτης ιερέας*, εκδόσεις Κόσσουτ, Βουδαπέστη 1972.

ναι πολύ πίσω από το κίνημα, με δυσμενείς βέβαια, τελικά, επιπτώσεις σ' αυτό — εφόσον για πολύν καιρό μένει στάσιμη, δεν αναβαθμίζεται. Ούτε σημαίνει ότι το εργατικό κίνημα με τη μεγαλύτερη θεωρητική διαύγεια, βαθμό εγκυρότητας και βάθους των αληθειών του έχει τις μεγαλύτερες πιθανότητες να αυξήσει τη δύναμή του και στηριζόμενο σ' αυτή να πετύχει τους πολιτικούς και τους ιστορικούς του στόχους.

Η μέχρι τώρα ιστορία του εργατικού κινήματος έδειξε ότι η ουτοπία είναι οργανικό στοιχείο των επαναστατικών του εξάρσεων,¹⁵ με κατακόρυφη συχνά πτώση της δύναμής της ως στοιχείου της επαναστατικής ιδεολογίας, σε περίπτωση αποτυχίας της επανάστασης, στις ευρύτερες μάζες.

Η θεωρία μπορεί να αντέξει και τις πιο μεγάλες δοκιμασίες του κινήματος. Γι' αυτό σε κινήματα με θεωρητική παιδεία στην κομματική και την ευρύτερη αριστερή διάνοηση και στα μέλη του κόμματος, οι αποτυχίες δεν λειτουργούν διαλυτικά. Πρόκειται εδώ για τη δημιουργική ερμηνεία και χρήση της θεωρίας του μαρξισμού που επιχειρούν ορισμένα κομμουνιστικά και εργατικά κόμματα στην Ανατολή και τη Δύση. Δεν αναφερόμαστε εδώ στη δογματική έκφραση της μαρξιστικής θεωρίας, η οποία επίσης μπορεί να προ-

15. Από αυτή την πλευρά είναι άξια προσοχής η άποψη του Έρβιν Σίνκο («σπουδαίον εκπροσώπου του ουγγρικού και του διεθνούς εργατικού κινήματος», του «διανοούμενου επαγγελματία και σημαντικού συγγραφέα» — όπως σωστά διαπιστώνει το έγκυρο ουγγρικό περιοδικό *Βαλοσιάγκ*), ο οποίος πήρε ενεργό μέρος στα επαναστατικά γεγονότα του 1918-1919 στην Ουγγαρία, που αποκορυφώμα τους είχαν τη δημιουργία της Ουγγρικής Δημοκρατίας των Συμβουλίων.

«Εμείς», γράφει ο Σίνκο, «το 1918-1919, πιστεύαμε ότι είχε φτάσει η στιγμή της ολοκληρωτικής κατάρρευσης όλης της ως τότε ιστορίας της ανθρωπότητας και ότι βρισκόμαστε στα πρόθυρα για την έναρξη της αληθινής ιστορίας της ανθρωπότητας. Πιστεύαμε ότι ύστερα από τον καταστροφικό πόλεμο των τεσσαράμισι ετών, υπήρχαν όχι μόνον οι υλικοί όροι για ένα τέτοιο εγχείρημα, αλλά και οι ψυχολογικοί όροι, όσο ποτέ άλλοτε. Η πίστη αυτή γέννησε τις κομμουνιστικές επαναστατικές εξεγέρσεις του 1918-1919 στην Κεντρική Ευρώπη. Εξάλλου, και η ρούσικη προλεταριακή επανάσταση θεωρούσε τον εαυτό της πρόδρομο της παγκόσμιας επανάστασης.

Τα γεγονότα απέδειξαν ότι επρόκειτο για ένα λάθος προοπτικής. Όμως, χωρίς αυτό το λάθος προοπτικής η ρούσικη επανάσταση μάλλον δεν θα μπορούσε να σηκώσει το βαρύ πλήγμα της συνθήκης του Μπρεστ - Λιτόφσκ, ενώ είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι αυτή η πίστη ήταν μια μεγάλη δύναμη για τη ρούσικη επανάσταση. Όταν πια είχε γίνει για όλους φανερό ότι επρόκειτο για μια αυταπάτη, τότε το ρούσικο προλεταριάτο ήταν αρκετά ισχυρό για να μπορέσει ν' αντιπαλέψει με επιτυχία αυτή τη διάψευση των ελπίδων του. Μπαίνει το ερώτημα: Τι θα γινόταν αν το 1918-1919 τουλάχιστον και οι ηγέτες της αυστριακής και της γερμανικής εργατικής τάξης ενεργούσαν στο όνομα αυτής της πίστης και αυτής της «αυταπάτης»; Άραγε, αυτή η πίστη, που στη δοσμένη στιγμή εμφανιζόταν σαν λάθος προοπτικής, δεν θα μετατρέποταν από λάθος που ήταν, σε σημερινή ιστορική πραγματικότητα; Άραγε, η μετατροπή αυτής της πίστης σε αυταπάτη δεν έχει την αιτία της στο ότι τη μετέτρεψαν σε αυταπάτη...». Έρβιν Σίνκο, *Πρόσωπο με πρόσωπο με τον Κριτή, Βαλοσιάγκ*, τχ. 1, 1975, σ. 38 (Βλ. Θ. Βακαλιός, *Ο άνθρωπος μέσα στο επαναστατικό κίνημα*, εκδόσεις Τολιδή, 1980, σ. 189).

σφέρει μεγάλο βαθμό ανθεκτικότητας στους εκφορείς της, που όμως, α) περιορίζεται σε έναν κλειστό κύκλο ανθρώπων και β) δεν γονιμοποιεί τα λογικά στοιχεία της ιδεολογίας, αλλά αντίθετα, τα αποδυναμώνει, ενισχύοντας τα συναισθηματικά-ηθικά στοιχεία και τα στοιχεία της «επαναστατικής» μεταφυσικής και μυθολογίας.

Η θεωρία δομείται κυρίως λογικά στη συνείδηση των ανθρώπων και λειτουργεί σε διαλεκτική (άρα, κριτική) σχέση με την τρέχουσα πράξη, ενώ η ιδεολογία λειτουργεί μαζί και συχνά μέσα από τα συναισθήματα και τα οράματα, χωρίς την αναγκαία παρουσία της κριτικής. Η πράξη κρίνεται όταν έχει κλείσει ένας μεγάλος κύκλος ενεργειών που καλύπτουν ιστορικούς στόχους, με αποτέλεσμα η επιτυχία να εκμηδενίζει το στοιχείο της κριτικής, ενώ η αποτυχία να το απολυτοποιεί, φτάνοντάς το ως το μηδενισμό – καταργώντας έτσι τη δημιουργική αναγεννητική της ουσία. Γι' αυτό ο δυναμισμός της ζωής, που υπάρχει πάντα παρά τις αποτυχίες, δεν μπορεί να εκφραστεί από την ιδεολογία, όπως συμβαίνει με την επαναστατική θεωρία. Εξάλλου, γνώρισμα της θεωρητικής στάσης στη ζωή είναι ο διάλογος, ενώ της ιδεολογίας η «τοποθέτηση». Γι' αυτό, ενώ η θεωρία μπορεί από μόνη της να εξελιχθεί, η ιδεολογία πάντα την ακολουθεί. Η αντίστροφη σχέση οδηγεί τελικά στην κατάρρευση της θεωρίας, που συνεπάγεται κατ' ανάγκη την κατάρρευση του επαναστατικού κινήματος. Η καθίζηση του επαναστατικού εργατικού κινήματος στις ΗΠΑ ως το βαθμό κατάρρησής του, που άρχισε στη δεκαετία του 30 χωρίς προοπτική για το ορατό μέλλον ανακοπής αυτής της πορείας και ανάκαμψης, αποδεικνύει την ύπαρξη αυτής της δυνατότητας.

Στην αποσυνθετική αυτή πορεία επέδρασαν αποφασιστικά δύο άλλοι παράγοντες: α) η ανάκαμψη της οικονομικής κρίσης 1929-1932 με την εφαρμογή ενός μοντέλου οικονομικής πολιτικής (new deal) ικανού να αναπροσαρμόσει τον αμερικανικό καπιταλισμό στις νέες πραγματικότητες και ανάγκες και να τον εκσυγχρονίσει. Το μοντέλο αυτό επηρέασε τη γενικότερη τάση προσαρμογής και εκσυγχρονισμού του καπιταλισμού στις νέες συνθήκες, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο· β) η δημιουργία ενός συστήματος άμυνας του καπιταλισμού απέναντι στην απειλή των επαναστατικών ιδεών, που συνδυάζει τα μέσα και τους μηχανισμούς καταστολής, ιδεολογικής χειραγώγησης των μαζών και απορρόφησης των εχθρικών προς το καθεστώς πολιτισμικών και ιδεολογικών διεργασιών στους κόλπους της διανοήσης και της νεολαίας, ανάλογα με τη χώρα και τις περιστάσεις.

Ο βαθμός επιτυχίας αυτού του συστήματος είναι διαφορετικός στα διάφορα κοινωνικά στρώματα. Σχετικά με τους εκπαιδευτικούς, που εδώ μας ενδιαφέρουν, θέλουμε να πούμε ότι η θέση τους στο εκπαιδευτικό σύστημα (που αναλογεί σε κάποια συμφέροντα του κάθε υπο-στρώματος) επηρεάζει το βαθμό ανθεκτικότητάς τους στο ευρύτερο σύστημα ιδεολογικής χειραγώγησης.

σης που, εξ αντικειμένου, οφείλουν να λειτουργήσουν ως διάλυοι και ως όργανά του.

Κάνουμε λοιπόν την (όχι αυθαίρετη) υπόθεση ότι οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι από την ίδια τη θέση τους στο εκπαιδευτικό σύστημα περισσότερο ανθεκτικοί στις αφομοιωτικές τάσεις της άρχουσας τάξης και του διευθυντικού στρώματος, κι όταν ακόμα έχει κυριαρχήσει στους κόλπους τους το υπαλληλικό πνεύμα εις βάρος του παιδαγωγικού. Αντίθετα, οι εκπαιδευτικοί της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ιδιαίτερα οι καθηγητές των ΑΕΙ, προσαρμόζουν πιο εύκολα τη συμπεριφορά τους στη συμπεριφορά του διευθυντικού στρώματος. Εξάλλου τα μέλη του διευθυντικού στρώματος προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από τις τάξεις τους. Ωστόσο και οι εκπαιδευτικοί της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μπορεί να είναι επιδεκτικοί στις επιδράσεις των επαναστατικών ιδεών και των αντίστοιχων πολιτισμικών διεργασιών. Αντίθετα, το διευθυντικό στρώμα είναι εντελώς ανεπίδεκτο γι' αυτό. Ο συντηρητισμός του πηγάζει από τα ζωτικά του συμφέροντα, που είναι συνυφασμένα με τη διατήρηση και αναπαραγωγή του συστήματος. Ο δυναμισμός της τεχνοκρατικής αντίληψης που το διέπει δεν στοχεύει ποτέ στην υπέρβαση του κοινωνικού συστήματος, αλλά μόνο στη βελτίωση και την αναπαραγωγή του.

Η συντηρητική συμπεριφορά μπορεί να γίνει κυρίαρχο γνώρισμα και για το διευθυντικό στρώμα στο σοσιαλισμό. Εμφανίζεται εκεί όπου είναι υποβαθμισμένη η δημοκρατική λειτουργία της κοινωνίας και είναι δυνατή η αυτονόμηση των συμφερόντων του διευθυντικού στρώματος, και πολύ περισσότερο εκεί που αυτή η δυνατότητα μπορεί να εκφραστεί στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κρατικού συστήματος και γενικότερα του συστήματος διαχείρισης των υποθέσεων του πληθυσμού. Η δυνατότητα αυτή είναι μεγαλύτερη σε ένα μονοκομματικό σύστημα. Η ταύτιση του διευθυντικού στρώματος με το κόμμα και το κράτος αποτελεί πραγματικό κίνδυνο. Η ταύτιση αυτή μπορεί να επηρεάσει αποφασιστικά τη συνολική λειτουργία της κοινωνίας και την κυρίαρχη ιδεολογία, αποδυναμώνοντας την επαναστατική της αιχμή. Η κυρίαρχη ιδεολογία σ' αυτή την περίπτωση, δηλαδή ο μαρξισμός ή ο μαρξισμός-λενινισμός, λειτουργεί ως ιδεολογία δικαίωσης της υπάρχουσας κατάστασης και όχι ανατροπής της. Πρόκειται για τάση που μπορεί να οδηγήσει στη μετατροπή αυτού του στρώματος από μοχλό του συνολικού έργου οικοδόμησης του σοσιαλισμού, όπως το φαντάστηκαν αρχικά, σε κύριο ανασταλτικό παράγοντα. Στην περίπτωση αυτή η ανάληψη επαναστατικού αγώνα για την ανατροπή αυτής της κατάστασης από τις γνήσιες λαϊκές δυνάμεις είναι η μόνη διέξοδος για την πορεία του σοσιαλισμού.

Σχετικά με τον πιο πάνω συλλογισμό, είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ ότι η αστική τάξη μπορεί να είναι κυρίαρχη χωρίς να διευθύνει η ίδια.

Δημιουργεί για το σκοπό αυτό το στρώμα των διευθυντών και των πολιτικών και ιδεολόγων που ο Γκράμσι ονομάζει «οργανική διάνοηση»,¹⁶ ενώ η εργατική τάξη δεν μπορεί να είναι κυρίαρχη χωρίς να διευθύνει η ίδια. Έτσι τουλάχιστον φαντάστηκαν την κυριαρχία της εργατικής τάξης (και κατ' επέκταση, του λαού) οι κλασικοί του μαρξισμού. Η διευκρίνιση αυτή επιτρέπει να δούμε το ρόλο του διευθυντικού στρώματος σε σχέση με την κυρίαρχη ιδεολογία.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΙΚΟ ΣΤΡΩΜΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Αναφερόμενοι πιο πάνω στην αποστολή του διευθυντικού στρώματος, μιλήσαμε για τη σωστή έκφραση και εξυπηρέτηση των συμφερόντων και των επιδιώξεων της κυρίαρχης τάξης. Αυτό σημαίνει στην πράξη ότι το διευθυντικό στρώμα οφείλει με τις ενέργειές του να ενισχύει την κυρίαρχη θέση της κυρίαρχης τάξης στην κοινωνία, και να εργάζεται για την αναπαραγωγή αυτής της κυρίαρχης θέσης, σύμφωνα με τις εκάστοτε συνθήκες και απαιτήσεις. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι το διευθυντικό στρώμα διαχειρίζεται τις υποθέσεις της κυρίαρχης τάξης. Η διατύπωση αυτή ενώ έχει εντελώς σαφές νόημα για τον καπιταλισμό, εφαρμοζόμενη στην περίπτωση του σοσιαλισμού δη-

16. Θα έπρεπε να αφιερώσουμε ειδικό κεφάλαιο για να αναπτύξουμε την άποψη του Γκράμσι για τους διανοούμενους, η οποία τόσο πολύ έχει επηρεάσει τη σύγχρονη μαρξιστική πολιτική σκέψη. Το θέμα αυτό όμως θα μας έβγαζε έξω από τα πλαίσια που έχουμε βάλει σ' αυτή την εργασία. Περιοριζόμαστε μόνο στα εξής: Η διαμόρφωση των διανοουμένων, η θέση και ο ρόλος τους στην κοινωνία, σε σχέση με το κράτος, την πολιτική και την ιδεολογία, αναλύονται από τον Γκράμσι διεξοδικά στα *Τετράδια της φυλακής*. Ο Γκράμσι διερευνά το θέμα του σε σχέση με το πρόβλημα της ηγεμονίας στην οποία αποσκοπεί κάθε κυρίαρχη τάξη. Η ιδεολογία προϋποθέτει την επεξεργασία ιδεολογίας της ηγεμονίας των μαζών. Αυτό είναι έργο των διανοουμένων. Ταυτόχρονα όμως οι διανοούμενοι είναι διαφοτιστές (*persuasori*) της κυρίαρχης τάξης, είναι υπάλληλοι στην υπηρεσία αυτής της ηγεμονίας. Όμως, στον βιομηχανικό καπιταλισμό η άρχουσα τάξη έχει ανάγκη όχι μόνο από ιδεολόγους, αλλά και από τεχνικούς επιστήμονες που βρίσκονται σε στενή σχέση με την παραγωγή, την οικονομία, την οργάνωση-διοίκηση. Αυτοί είναι οι οργανικοί διανοούμενοι του καπιταλισμού. Προχωρεί όμως παραπέρα ο Γκράμσι. Εξηγεί ότι στο σημερινό κόσμο κάθε κοινωνική ομάδα επιδιώκει να επεξεργαστεί τη δική της πολιτική και ιδεολογία, θέλει δηλαδή να δημιουργήσει τα δικά της στελέχη, τους δικούς της διανοούμενους. Αυτό αφορά πολύ περισσότερο τα πολιτικά κόμματα. Οι διανοούμενοι του κόμματος λειτουργούν ως στελέχη του κόμματος και είναι πιο οργανικοί, δηλαδή δεμένοι με πιο στενό τρόπο με το κόμμα απ' ό,τι οι οργανικοί διανοούμενοι με το κράτος. Τα κόμματα στέλνουν αυτούς τους διανοούμενους στο κράτος. Είναι αυτοί που καταλαμβάνουν πρώτ' απ' όλα κρατικές θέσεις όταν το κόμμα έρθει στην εξουσία. (Βλ. Αντόνιο Γκράμσι, *Για το Μακιαβέλι, την πολιτική και το σύγχρονο κράτος*, εκδόσεις Ηριδανός, καθώς επίσης και εκδόσεις Στοχαστής. Επίσης βλ. Α. Γούππι, *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, 1977).

μιουργεί ορισμένα προβλήματα, κι αυτό για τον εξής λόγο: Στο σοσιαλισμό —εφόσον δεχτούμε την ανάγκη να υπάρχει διευθυντικό στρώμα για την πρώτη τουλάχιστον φάση διαμόρφωσης και στερέωσης των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής και του σοσιαλιστικού συστήματος— η φράση «σωστή έκφραση και εξυπηρέτηση...» αφορά στα συμφέροντα —τα μερικά αλλά και τα γενικά— όχι μόνο της εργατικής τάξης, αλλά όλων των εργαζομένων και όλου του λαού. Στο σοσιαλισμό το διευθυντικό στρώμα εργάζεται για την υλοποίηση των σοσιαλιστικών στόχων σε όλα τα επίπεδα της ζωής, σύμφωνα με τις υπάρχουσες συνθήκες και δυνατότητες. Καθοδηγητική αρχή των ενεργειών του είναι η δυναμική εναρμόνιση των συμφερόντων της εργατικής τάξης και του εργαζόμενου λαού με τους ευρύτερους ιστορικούς στόχους συνολικής σοσιαλιστικής ανάπτυξης της κοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι εργάζεται για τη δημιουργία συνθηκών κατάρτησης της δικής του ύπαρξης ως σχετικά αυτόνομης εξουσιαστικής δύναμης ή φορέα. Εργάζεται δηλαδή για τη δημιουργία συνθηκών απονέκρωσης του κράτους και δημιουργίας ενός συστήματος αυτοκυβέρνησης, αυτοδιοίκησης και αυτοδιαχείρισης των υποθέσεων της κοινωνίας από τους εργαζόμενους, γενικά: από όλα τα μέλη της κοινωνίας. Αυτός είναι ο ιστορικός ρόλος του διευθυντικού στρώματος —αν μπορούσε να γίνει λόγος γι' αυτό— που από τη στιγμή της εμφάνισής του οφείλει να εργάζεται για την αυτοκατάρτησή του! Στο βαθμό που το διευθυντικό στρώμα αδυνατεί στην πορεία αυτή να εκπληρώσει αυτή τη λειτουργία του, έρχεται κατ' ανάγκη σε αντίθεση και σε σύγκρουση ακόμα με την εργατική τάξη και κατ' επέκταση με το σύνολο των εργαζομένων και το λαό. Η θετική άρση αυτής της σύγκρουσης δεν μπορεί να είναι άλλη παρά η ενίσχυση της διαδικασίας που περιγράψαμε πιο πάνω με την ενίσχυση του ρόλου των εργαζομένων στον έλεγχο και την άσκηση της εξουσίας, τη δημιουργία και ανάπτυξη ενός συστήματος διακυβέρνησης που συνδυάζει αρμονικά την αντιπροσωπευτική με την άμεση δημοκρατία.

Πάντως όσο θα υπάρχει διευθυντικό στρώμα εξουσίας με μεγάλο βαθμό αυτονομίας, θα υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στην αντίληψη αυτού του στρώματος για τη διακυβέρνηση και τη λειτουργία της σοσιαλιστικής κοινωνίας από τη μια και την αντίληψη των εργαζομένων, από την άλλη, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο της ριζικής διαφοράς σε καίρια σημεία της ιδεολογικής τους συνείδησης. Εξάλλου, το πρόβλημα της αμοιβαίας ιδεολογικής σύμπτωσης ή της απόκλισης του διευθυντικού στρώματος και των εργαζομένων σχετίζεται πρώτα και κύρια με τη μαρξιστική και την ευρύτερη παιδεία του κομμουνιστικού κόμματος και τη σχέση του με τους εργαζόμενους και το λαό, για τις χώρες που ασκεί ηγεμονικό ρόλο στην κοινωνία, στις οποίες το διευθυντικό στρώμα είναι ο κυριότερος εκφραστής του, όχι μόνο στο επίπεδο της διοίκησης - διακυβέρνησης, αλλά και στο επίπεδο της

ιδεολογίας — στη φάση της πλήρους διαμόρφωσης του νέου συστήματος εξουσίας. Αυτό διδάσκει η πείρα από την ιστορία των σοσιαλιστικών χωρών.

Η διερεύνηση αυτού του πάντα επίμαχου προβλήματος, που εδώ δεν επιχειρούμε να το παρουσιάσουμε αναλυτικά, έχει κάποιες βαθύτερες καταβολές. Σχετίζεται με το ρόλο που επιφυλάσσει η μαρξιστική αντίληψη στη διάνοηση όσον αφορά στη διαμόρφωση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας στο εργατικό κίνημα και στις συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι ο μαρξισμός, ως ιδεολογία, είναι η συνείδηση του προλεταριάτου. Επίσης είπαμε ότι η διαδικασία συνειδητοποίησης του προλεταριάτου περνάει μέσα από τους αγώνες του και δεν δημιουργείται με αυθόρμητο τρόπο. Είναι χρήσιμο να δούμε κάπως αναλυτικά αυτές τις διατυπώσεις, γιατί μας επιτρέπουν να φωτίσουμε κάποιες πλευρές της ιδεολογικής συνείδησης στο επίπεδο του εργατικού κινήματος και στη διαδικασία οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

Σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Λένιν, το προλεταριάτο είναι η κατ' εξοχή επαναστατική τάξη στην εποχή μας. Είναι ο φυσικός ηγέτης στην πάλη των εργαζομένων για το σοσιαλισμό, με την προϋπόθεση όμως ότι έχει πρώτα το ίδιο, ή σημαντικό τμήμα του, αποκτήσει συνείδηση της θέσης και του ρόλου του στη σύγχρονη κοινωνία, σε βαθμό που να μπορεί θεωρητικά και πολιτικά να δώσει την ιστορική διάσταση των ταξικών του επιδιώξεων και στόχων. Πρόκειται για συντελεστή αποφασιστικής σημασίας που μπορεί να κρίνει για το είδος της ιδεολογικής και πολιτικής συμπεριφοράς του προλεταριάτου, με επιπτώσεις σε όλη την πορεία όχι μόνο του κινήματος αλλά και της ανθρωπότητας.

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΣΗ

Η ιστορία του περασμένου αιώνα απέδειξε ότι η αφύπνιση της εργατικής τάξης, δηλαδή η οργάνωσή της σε «τάξη για τον εαυτό της» δεν είναι μια αυθόρμητη διαδικασία κι αυτό για δύο λόγους: Πρώτα, γιατί η κυρίαρχη τάξη υψώνει εμπόδια στη διαδικασία συνειδητοποίησης της εργατικής τάξης, χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα γι' αυτό και τελειοποιώντας τα διαρκώς: μηχανισμοί καταστολής και σύστημα χειραγώγησης των εργαζομένων άρτια οργανωμένο, δικτυωμένο σε όλα τα επίπεδα και δομημένο σε όλες τις μορφές εκδήλωσης της κοινωνικής ζωής. Δεύτερο, γιατί οι άμεσες εμπειρίες των εργατών (και των μισθωτών γενικά που εργάζονται σε έναν ορισμένο τομέα καταμερισμού της εργασίας) δεν επιτρέπουν την αναγκαία γενική θεώρηση του συστήματος, την ανάδειξη της ιστορικής δυναμικής που ανακύπτει μέσα από

την κριτική των αντιθέσεων του καπιταλισμού και τον καθορισμό της θέσης και του ιστορικού ρόλου της εργατικής τάξης. Οι εμπειρίες αυτές περιορίζονται στα πλαίσια μιας επιχείρησης ή ενός τμήματός της, και αναφέρονται στη σχέση των εργατών με έναν ορισμένο εργοδότη ή με τους εκπροσώπους του στη διοίκηση ή ακόμα (σήμερα) στον κρατικό μηχανισμό. Τα όρια της εργατικής συνείδησης που διαμορφώνεται με βάση αυτές τις εμπειρίες είναι ο τρέιτγκιουνιονισμός. Δηλαδή η μορφή συνδικαλιστικής οργάνωσης και πάλης που καλύπτει το φάσμα των οικονομικών διεκδικήσεων, χωρίς τις πολιτικές τους προεκτάσεις για το σύστημα. Το επίπεδο αυτό της ταξικής συνείδησης μπορεί διαλεκτικά να υπερβληθεί μόνο με την οργάνωση του προλεταριάτου σε επαναστατικό πολιτικό κόμμα που βάζει στόχο του την ανατροπή του καπιταλισμού και την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού. Πάνω σ' αυτή τη βάση είναι δυνατή η μεθοδική συγκέντρωση και επανεκτίμηση όλων των εμπειριών από την πάλη της εργατικής τάξης και των άλλων εργαζομένων, η πρόσδοση πολιτικού περιεχομένου στους συνδικαλιστικούς αγώνες, ο εμπλουτισμός και η διαλεκτική υπέρβαση συγχρόως της εμπειρικής και της στενά συνδικαλιστικής - διεκδικητικής συνείδησης της εργατικής τάξης. Αυτό προϋποθέτει τη μαρξιστική θεωρητική θεμελίωση της πάλης του προλεταριάτου, που επιτρέπει την ανύψωση της εμπειρικής ταξικής του συνείδησης σε ώριμη ταξική συνείδηση. Αυτή η διαδικασία δεν είναι δυνατή χωρίς τη συνδρομή της διανόησης, που επεξεργάζεται την ιδεολογία του και συμμετέχει στη διάδοσή της.¹⁷ Πρόκειται για λειτουργία που αφορά τη διανόηση γε-

17. Βλ. τα έργα του Γκράμσι και του Γκρούπι που αναφέραμε πιο πάνω, καθώς επίσης και το γνωστό έργο του Λένιν, *Τι να κάνουμε*; Στο έργο του αυτό ο Λένιν αναπτύσσει την άποψη ότι «την ταξική πολιτική συνείδηση μπορούμε να την μάσουμε στον εργάτη μόνο απέξω, δηλαδή έξω από τον οικονομικό αγώνα, έξω από τη σφαίρα των σχέσεων των εργατών με τους εργοδότες». Το μορφωτικό επίπεδο της εργατικής τάξης δεν της επέτρεπε να ανυψωθεί, με τη βοήθεια της δικής της διανόησης, από το επίπεδο της συνδικαλιστικής - τρέιτγκιουνιονιστικής συνείδησης στο επίπεδο της πολιτικής συνείδησης. Η διανόηση, ιδιαίτερα στις συνθήκες της Ρωσίας, ήταν μακριά από την παραγωγή. Το μικρό τμήμα της τεχνικής και διοικητικής διανόησης που είχε σχέση με την παραγωγή ήταν εχθρικό απέναντι στους εργάτες. Έτσι μόνο μακριά από την παραγωγή μπορούσε να δημιουργηθεί, στους κόλπους της επαναστατικής σοσιαλδημοκρατίας, ο τύπος του οργανικού διανοομένου της εργατικής τάξης. Σκοπός αυτής της οργανικής διανόησης του κόμματος ήταν, σύμφωνα με τη διατύπωση του Λένιν, να πάνε «σε όλες τις τάξεις του πληθυσμού» και «σαν θεωρητικοί και σαν προπαγανδιστές και σαν αγωνιστές και σαν οργανωτές». Αυτοί οι επαναστάτες διανοομένοι ήταν επιφορτισμένοι και με τη θεωρητική δουλειά για λογαριασμό του κινήματος (καμιά σχεδόν δυνατότητα δεν υπήρχε στα πανεπιστήμια της τσαρικής Ρωσίας για θεωρητική δουλειά υπέρ του εργατικού κινήματος. Δεν ήταν πολύ καλύτερη η κατάσταση και στα πανεπιστήμια της δυτικής Ευρώπης). Η θεωρητική δουλειά έπρεπε να κατευθύνεται στη μελέτη όλων των ιδιομορφιών της κοινωνίας και της πολιτικής κατάστασης των ξεχωριστών τάξεων». (Λένιν, *Τι να κάνουμε; Διαλεγτά έργα*, Εκδοτικό Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951, τ. Ι, μέρος Ι, σ. 274-276). Σημαντικό είναι να αναφερθούμε εδώ και σε μια άλλη παρατήρηση του Λένιν. Στην παρατήρηση ότι οι οργανικοί διανοομέ-

νικότερα στη σχέση της με την τάξη με την οποία έχει δεσμευτεί ιδεολογικά και την οποία υπηρετεί.

Βέβαια ο ρόλος της διανόησης δεν περιορίζεται στην επεξεργασία της ιδεολογίας της τάξης και τη διάδοσή της. Είναι η κυριότερη δύναμη, ο αποφασιστικότερος συντελεστής στην αναπαραγωγή και ανάπτυξη της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής στη σύγχρονη κοινωνία. Ακόμα, χάρη στην επιστημονικοτεχνική επανάσταση που κατέστησε την επιστήμη άμεση παραγωγική δύναμη, η διάνοηση συμμετέχει άμεσα σε όλους τους τομείς και τα επίπεδα της κοινωνικής παραγωγής και οργάνωσης. Στο γεγονός αυτό ανάγεται κατά κύριο λόγο η διεύρυνση της λαϊκής εκπροσώπησης στα ανώτερα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Οι εξελίξεις στον τομέα της εκπαίδευσης έδωσαν τη δυνατότητα στα παιδιά των εργαζόμενων τάξεων ν' αποκτήσουν σε μαζική κλίμακα ανώτερη μόρφωση και ν' ασκηθούν στην επιστήμη και την έρευνα. Εκατοντάδες χιλιάδες και εκατομμύρια νέοι και νέες με εργατική προέλευση αποκτούν μέση και ανώτερη μόρφωση που τους καθιστά ικανούς να κάνουν κρίσεις πάνω σε σύνθετα θέματα και να επιζητούν τη δημιουργία συνθηκών που υπόσχονται ένα μη αλλοτριωμένο τρόπο ζωής. Το γεγονός αυτό επηρεάζει ουσιαστικά τις εξελίξεις στο πεδίο των συνδικαλιστικών, πολιτικών και κοινωνικών αγώνων.¹⁸

Η «επένδυση στον άνθρωπο» έχει γίνει η σπουδαιότερη επένδυση, όχι μόνο για την πολιτιστική και κοινωνική πρόοδο, αλλά και για την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Το γεγο-

νοι του κινήματος πηγαίνουν στους εργάτες με σκοπό όχι να κατέβουν στο τρέιντιγιονιονιστικό επίπεδο της «εργατικής μάζας», όπως ήθελαν οι οικονομιστές, αλλά για να ανεβάσουν τους εργάτες στο επίπεδο της πολιτικής συνείδησης (ό.π., σ. 330). Οι αλλαγές που από τότε έχουν γίνει στο εργατικό κίνημα και στο μορφωτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, μαζί με τις ευρύτερες ανακατατάξεις στη σύγχρονη εποχή, έχουν τροποποιήσει αυτή τη σωστή για την εποχή του Λένιν άποψη. Έτσι οι νέες συνθήκες επέτρεψαν στον Ενρίκο Μπερλιγκουέρ, Γενικό Γραμματέα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας, να πει στην εισήγησή του στην Κ.Ε. του κόμματος στις 14.1.1970, με τον τίτλο «Ένα κομμουνιστικό κόμμα ανανεωμένο και δυναμωμένο για τις νέες απαιτήσεις της ιταλικής κοινωνίας», ότι «σήμερα στοιχεία σοσιαλιστικής αντικαπιταλιστικής συνείδησης μπορούν και να μην προέρχονται αναγκαστικά από έξω». Αλλά να προσθέσει ότι και το «έξω», σ' αυτή την περίπτωση «δεν είναι μια αίρεση μνημόνων, αλλά ένα μεγάλο λενινιστικό μαζικό δημοκρατικό κόμμα, που έχει εκείνη την πενήνταχρονη πολύτιμη πείρα αγώνων για την οποία μιλούσε χτες ο σύντροφος Λόγκο. Μόνο από αυτή την εξωτερική δύναμη μπορεί να προέλθει η επαναστατική προοπτική: γιατί η επαναστατική προοπτική απαιτεί πάντα έναν υψηλό βαθμό πολιτικής και ιδεολογικής επεξεργασίας που μόνο ένα κόμμα που το εννοούμε και το οικοδομούμε σα «συλλογικό διανοούμενο» μπορεί να εξασφαλίσει». (Ενρίκο Μπερλιγκουέρ, *Ιστορικός συμβιβασμός*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1977, σ. 66).

18. Αποτέλεσμα αυτών των αγώνων είναι πρώτ' απ' όλα το γεγονός ότι χώρες σαν τη δική μας με χαμηλό επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης και με μικρή ερευνητική υποδομή παρουσιάζουν εικόνα εκπαιδευτικά προηγμένης χώρας. Νά τι λένε οι αριθμοί:

νός αυτό μαζί με τους αγώνες των προοδευτικών δυνάμεων μέσα και έξω από το χώρο της παιδείας έχει ανατρέψει την παλιά νοοτροπία που έβαζε τεχνητούς φραγμούς στη μόρφωση των παιδιών των εργαζομένων.

Σήμερα η άρχουσα τάξη ενδιαφέρεται κυρίως για τον ιδεολογικό επι-

Φοιτητές και σπουδαστές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ως ποσοστό του πληθυσμού 20-24 ετών (Ελλάδα και άλλες χώρες)

Χώρα	Χρόνος	Φοιτητές τριτοβάθμιας στον πληθυσμό 20-24 ετών %
Ελλάδα	1960	3,9
	1965	9,8
	1970	12,0
	1973	14,0
	1976	17,3
	1985	24,0
	1991	28,0
Τουρκία	1973	5,8
Ιταλία	1973	21,8
Ισραήλ	1972	23,2
Δανία	1973	27,0

Πηγή: *Οικονομία και παιδεία*, ΟΑΕΔ 1978, σ. 397.
UNESCO, Statistical Year Book, 1975.

Δεν είναι του παρόντος να ασχοληθούμε εδώ με την ποιοτική πλευρά αυτών των αλλαγών. Οποσδήποτε οι ποιοτικές εξελίξεις υπολείπονται των ποσοτικών με αποτέλεσμα τα υψηλά ποσοστά να λειτουργούν εις βάρος της ίδιας της παιδείας και πολύ περισσότερο της ελληνικής οικονομίας αυξάνοντας τις στρατιές των άνεργων πτυχιούχων. Προσεγγίζοντας όμως από μια άλλη σκοπιά αυτές τις ποσοτικές αλλαγές διαπιστώνουμε κάποιες ποιοτικές διαφοροποιήσεις στο μορφωτικό επίπεδο των απασχολούμενων. Νά, πώς εμφανίζεται το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων το 1981:

Το επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων (1981)

Σύνολο απασχολούμενων	3.529,3	100,0
Πτυχιούχοι Ανώτατων Σχολών	292,5	8,3
Έχουν φοιτήσει ή φοιτούν σε ΑΕΙ	22,9	0,7
Απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης	580,7	16,5
Απόφοιτοι τριτάξιου Γυμνασίου	234,4	6,6
Απόφοιτοι Δημοτικού	1.802,2	51,1
Με ενδεικτικό μιας τάξης Δημοτικού	444,9	12,6
Δεν φοίτησαν καθόλου	151,6	4,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα απασχόλησης: 1981, Αθήνα 1982.

ρειασμό, την ιδεολογική χειραγώγηση των νέων μέσα από το σχολείο και με όλο το σύστημα των μέσων μαζικής ενημέρωσης, και λιγότερο για την ταξική σύνθεση του σπουδαστικού κόσμου. Το ενδιαφέρον της στο σημείο αυτό επικεντρώνεται κυρίως στη διαμόρφωση ευνοϊκής γι' αυτή ταξικής και ιδεολογικής σύνθεσης του τμήματος των σπουδαστών και των αποφοίτων που θα καλύψουν διευθυντικές θέσεις. Η ανάγκη για μαζική χρησιμοποίηση εργατικού δυναμικού με ανώτερη μόρφωση στην παραγωγή και στην οργάνωση-διεύθυνση την υποχρεώνει να επιζητεί την αύξηση του ποσοστού των μορφωμένων νέων που προέρχονται από τις εργαζόμενες τάξεις. Αυτό βέβαια το κάνει πάντα στο μέτρο που δεν αμφισβητείται η κυριαρχία της. Με αυτή, κατά βάση, τη λογική προτείνεται για την περίοδο που διανύουμε η επιμήκυνση της διάρκειας των σπουδών της τεχνικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης με σκοπό την αντιμετώπιση της ανεργίας.¹⁹

Ωστόσο, χάρη και στους αγώνες των προοδευτικών δυνάμεων μέσα και έξω από το χώρο της παιδείας, στην εποχή μας έχει γενικευθεί η μέση εκπαίδευση και έχει μαζικοποιηθεί η ανώτερη και ανώτατη, με τάση γενίκευσής της.

Οι σύγχρονες λοιπόν εξελίξεις στον τομέα της παιδείας τροποποιούν τη θέση του Λένιν για την εισαγωγή της εργατικής συνείδησης απ' έξω. Τώρα είναι πολύ μικρές οι πιθανότητες νέοι προερχόμενοι από τους κόλπους της μεγαλοαστικής τάξης (όπως ο Ένγκελς που ήταν γιος μεγαλοβιομήχανου, αλλά και ο Μαρξ) να γίνουν πρώτου βαθμού ιδεολόγοι του προλεταριάτου μιας προηγμένης χώρας ή να γίνουν ιδεολόγοι και θεωρητικοί του παγκόσμιου προλεταριάτου. Υπάρχουν εξάλλου τα μαρξιστικά κόμματα και το στρώμα των μαρξιστών διανοουμένων που τα περιβάλλει, που καλύπτουν σε σημαντικό ή και αποφασιστικό βαθμό —ανάλογα με τη χώρα— τις ανάγκες της ιδεολογικής και ερευνητικής δουλειάς του εργατικού κινήματος. Γενικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τώρα υπάρχει ευρύτατο πεδίο για την ανάδειξη ατόμων εργατικής προέλευσης σε θεωρητικούς και ιδεολόγους του μαρξισμού, σε επιστήμονες με σοσιαλιστικές πεποιθήσεις και ανάλογο ερευνητικό έργο...

19. Βλ. έκθεση Ειδικής Επιτροπής του ΟΟΣΑ σχετικά με τη μελλοντική πορεία της τεχνικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης (διανεμήθηκε στις 26.5.1982).